

ШЫН

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн
№ 81 (16854)
2004 чылдың
ИЮНЬ 1,
вторник
Номерни парлагаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.45.
Садар өртээ 3 рубль.

Юбилейге белеткелдер — хыналдада

ИЙИ ЯАМЫНЫҢ БУДУРУЛГЕЛЕРИНИҢ УДУРТУКЧУЛАРЫН ДЫҢНААН

Май 28-те Чазак Бажыңының хуралдаар залына Тываның Россия Федерациязының составына каттыжып киргенинден бээр 60 болгаш Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чылынга тураскааткан байырлалдарны эрттирериниң талазы-биле республиканың организастыг комитединиң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Аңаа Чазак Даргазының оралакчылары, сайыттар, организастыг комитеттин кежигүннери, ажылчын бөлүктөргө болгаш янзы-бүрү бүдүрүлгө черлериниң удуртукчулары киришкенер. Хуралды ТР-ниң Чазаның болгаш республиканың Организастыг комитединиң Даргазы Шериг-оол Ооржак башкарып эрттирген.

Организастыг комитеттин ээлчеглиг хуралына дөрт айтырыгны чугаалажып көргөн. Кол айтырыг — ТР-ниң Энергетика, транспорт, харылзаа, орук ажыл-агый болгаш улуттук ямыларының Чазактың 2003 чылдың июнь айда хүлээп алганы "Тываның Россия Федерациязына каттыжып киргенинден бээр 60 болгаш Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чылын байырлап эрттиреринге белеткел ажылдарының программазының дугайында" доктаалының күүселдизи болган. Ийи улуг яамының белеткел ажылдарын хынап чугаалажып бергени таварылга эвес деп чүве хурал үезинде билдине берген. Чүге дизе оларда республиканың болгаш Кызыл хоорайның улуг бүдүрүлгелери хаара туттунганындан аңгыда, хөй ажылчын күштер база мөөңнеттинген.

Доктаал күүселдизиниң дугайында илеткелди ТР-ниң Чазаның Аппаратының хыналда эргелелиниң начальниги Оюмаа Сегбе кылган. Ооң илеткелинден алырга, ТР-ниң Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый ямызының 10 бүдүрүлгези юбилейлерге уткуштур ниитизи-биле 70 янзы-бүрү ажылдарны кылып чорудар ужурулуг. Май 15-ке чедир яамының бүдүрүлгелери белеткел ажылдарының 14-үн күүседип алган, 13-үн күүседип турар болгаш 43-үн шуут күүсетпээн. Бо бүгү ажылдарга бүдүрүлгө черлери боттарының акша-төгериинден 20 миллион 449 муң рубльди чарыгдары доктаалда көрдүнгөн. Хыналда юбилейлерге белеткел ажылдарына чүгле 4 миллион 690 муң рубль чарыг-

даанын тодараткан.

Улетпур яамызының 6 бүдүрүлгезинде байдал мындыг: ниити кылып чорудар ажылдар — 37, оларның 18-ин күүседип алганнар, 6-ын күүседип турар болгаш 13-үн күүсетпээн. Бо бүгү ажылдарга бүдүрүлгө черлери 9 миллион 39 муң рубльди чарыгдар тургаш, чүгле 491 муң

оралакчызы Александр Русанов олар база дыңнадылганын кылганнар. Удуртукчулар боттарының харыялап турар адырларының аайы-биле кандыг бергелерге таваржып турарын чылганнар таныштырганнар. Оларны саң-хөөнүң чедишпези болгаш бүдүрүлгелериниң экономиктиг көргүзүлгелери сагыш човадып турары илдең болган. Юбилейлерге чылда сорулга-планнарын күүседип чадап турар бүдүрүлгелерни шыңгыы кичээнге алырын оргкомитеттин кежигүннериңе удуртукчулар аазааннар.

ТР-ниң Чазаның болгаш республиканың Организастыг комитединиң Даргазы Шериг-оол Ооржак бүдүрүлгө черлериниң удуртукчуларының отчетун "Тывагаз" ФКУБ-

тан эгелээн. Бо бүдүрүлгө чери доктаалда программа езугаар 8 миллион 734 муң рубльге 21 янзы-бүрү ажылдарны кылып чорударын планнаан турган (чижээлээрге, шойдан куткан херимни тургузары, бүдүрүлгениң девискээрин база аңаа чоок черлерни асфальтылаары, газ кудар бажыңның фасадын, серизин септээр дээш, оон-даа еске). Бо хүннерге чедир оларның чүгле 3-

үн күүседип турар, а артканын шуут күүсетпээн. Начальник Александр Мистров оргкомитет кежигүннериңе бүдүрүлгө чериниң карылгалыын, ооң түңнелинде белеткел ажылдарының шүшпөң чоруп турарын, ынчалза-даа ийи чыл иштинде көрдүнгөн ажылдарны долузу-биле кылып доозарын, оларның чарыгдалдарын саң-хөө документинде тускай көргөниң тайылбырлаарын кызыткан.

Күүседип шыдавас чүвезин ууттунмас кылдыр планнап, юбилейлиг чыл программаның кежигүннериңе хамаарыштыр А.Мистровка сагындырып бергеш, бо бүдүрүлгени харыялагалыг даргалар онза кичээнге алырын Шериг-оол Ооржак дааскан. Бүдүрүлгө чери бодунуң харык-шинээн бодап тургаш план тургузар болза эки дээрзин сагындыргаш, бо удуртукчунуң ажылын багай деп санап турарын дыңнаткан.

Хуралга "Машзавод" КУБ-ка хамаарыштыр база улуг чугаа болган. Бо бүдүрүлгө чери эрткен чылын багай эвес ажылдаан, планын 111 хуу күүсеткен. Боттарының күжү-биле чылыг трасказын солаан, иштики одалга системанын чаарткан, цехтерге

3-үн күүседип алган. Ынчалза-даа бо чылын кол кылып чорудар ужурулуг ажылдары — администрация бажыңының фасадын будуп чугайлаары, серизин септээр болдунмаан.

Бүдүрүлгө чериниң бо чылыг экономиктиг көргүзүлгелери шоолуг эвес дээрзин директор Владимир Сериков ажы-биле чугаалаан. Ажылдын тапталы бергениңе бодунуң экономиктиг шын эвес санаашкыннары барын база буруузунуп билинген. Завод хүлээнген чыл планын күүседип дизе, ай санында 2,5 миллион рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүрүп ужурулуг. Директор чүл төнчүзүңге чедир планын күүседирин кызыдарын аазаан. Ол чүгле күрүне чагылары эвээжинге комуудаан.

Организастыг комитеттин Даргазы Шериг-оол Ооржак, ажылчын бөлүктөр аялап-башкарыкчызы Биче-оол Шырап олар "Машзавод" КУБ улуг бүдүрүлгө чери болганда, бодунуң девискээриниң чаагайжыдылгазынче улуг кичээнге салыр болза эки деп сагындырып бергенер.

"Кызылдын дааранылга фабриказы" КУБ-туң ажылын дыңнаар бетинде Шериг-оол Ооржак бо бүдүрүлгө чериниң директору Вероника Брюханованың ажылын мактаан. Фабрика эрткен чылын планын 132 хуу күүсеткен. Юбилейлерге уткуштур планнаттынган 9 ажылының 5-ин күүседип алган. Ам чүгле чаагайжыдылга ажылдары арткан. Аңаа херек материалдар база белең. Директор фабриканың баазазына уруглар ательезин болгаш даараныкчылар школазын аядап деп турарын чугаалаан.

Шериг-оол Ооржак директорнун бо планнарын деткээн. Бүдүрүлгө хөгжүлдизинге негетинип турар саң-хөө дузазын дарый көргүзөрин база аазаан. Шериг-оол Дизижикович фабрика бажыңы улуг орук белдиринде көскү черде турарын сагындыргаш, ооң мурнун чараштыр чугайлап будааш, реклама шиттерин дүргөн азып алырын чагаан. (Уланчызы 2-ги арында).

ТР-ниң Чазаның болгаш республиканың Организастыг комитединиң Даргазы Ш.Ооржак.

рубльдиң ажылдарын кылып шыдаан.

Илеткелчи бо ийи аямының бүдүрүлгө бүрүзүңге тодаргай-биле доктааган. Сан-чугаайларның болгаш илеткелчилерниң хөйүн барымдаалааш, а хуралга бүдүрүлгө черлериниң барык бүгү удуртукчулары отчетун бергенер, оларның чүгле чамдызын көөр бис.

Боттарының ямыларының аайы-биле Чазак Даргазының оралакчызы, энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый сайыды Сергей Барыбин биле улуттук сайыдының

"Тываның суднолуг аргыштырылга компаниязы" АН-ның чийгине директору Олег Петров.

капиталдыг септелгени чоруткан, иштики-даштыкы чырыкты катап киирген, 50 дөс ыяшты олурткан. Юбилейлерге уткуштур планнаттынган 7 ажылының

2004 чылдың ийиги чартымында өг-бүлө бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийиги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

**КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР
ӨРТЕКТЕР**

Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль,
почта чедирилгези — 162 рубль.
3 айда — 141 рубль;

пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чийгелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;

почта чедирилгези — 183 рубль.

**КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ
ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:**

6 айда — 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.
пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чийгелделиг.

6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүндөн эгелеп солунну чагыдып ап болур.

Юбилярга Чазак Даргазындан

Хүндүлүг Олег Иванович!
 Силерниң улуг юбилейинер-биле сеткилим ханызындан байыр чедиришкимни хүлээп ап көрүңер. 70 харлап турар Силерни 40 чыл бурунгаар Тывага чаа-ла ажилдап келгениңер ышкаш ажылгыр, могап турбас, кадык-шыырак, хей-аъдыңар бедик болгаш чогаадыкчы планнарлык көөрү меңээ өөрүнчүдүр. Маңаа Силер бодунарны кайгамчык салым-чаянның журналист кылдыр көргүзүп, езулук мастерге чедир өстүңер. Бөгүнге чедир шилип алган профессияңарга бердинген болуп артыңар. Журналист эш-өөрүңер Силерни кымга-даа дузаларыңга белең, дуржулгалыг профессионал деп бедии-биле үнелээр, Силерниң публицист дуржулганарга чаңгыс эвес салгалдың бижип чоруур аныяктары өөренип турар. Силерниң ачыңарда республиканың улуг солуннарының бирээзи — "Тувинская правда" кончук берге шилчилгелиг үеде бодунуң коллективин, номчукчуларын камгалап албышаан, чаа байдалга быжыглаттынып шыдады. Бодум хуумда Силерни

бодунуң туружун камгалап, мурнунда салдынган сорулгаларын чедип ап шыдаар эки кижилер, журналист болгаш удуртукчу деп билер мен. Ол езулук эр кижиниң болгаш тилекчиниң мезү-шынары-дыр. Чазак республиканың хөгжүлдесинге Силерниң ачы-хавыяңарны чаңгыс эвес катап бедии-биле үнелеп турган. Бо удаа Силерни Россияның бедик шаңналыңче депшиткенивисти дыңнадып тур бис — юбилейиңер хүнүнде ону дыңнаары Силерге өөрүнчү болур чадавас, Силер күш-ажылыңар-биле ону чаалап алган силер. Хүндүлүг Олег Иванович! Силерниң алдарлыг ат-сывыңар, шаңналдарыңар хөй. Силерниң салым-чолуңар кончук солун, а ажылыңар харысалгалыг. Быжыг, найыралдыг өг-бүлелиг Силер, уйнуттарыңар, эш-өөрүңер база хөй. Силерге чүгле чаңгыс чүүлү — каяа-даа торулбас бистин тыва кадыкшылды күзедим. Төрүттүңен хүнүңер-биле!

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.

ХӨГЖҮМЧҮНҮН ЧЫРЫК ОВУРУНГА

Май 28-ге ТАР-га хөгжүм уран чүүлүнүң ажылдакчыларының баштайгыларының бирээзи Василий Безъязыковтуң чогаадыкчы ажыл-амыдыралыңга тураскааткан "Балыгланган эзир" ("Раненый орел") деп документалдыг тоожузуңуң презентациязы болган. Ук чогаалга хамаарышкан баштайгы үнелээшкенини парладывыс.

Хүндүлүг Зинаида Константиновна!

Хөгжүмчү Василий Сергеевич Безъязыков дугайында кайгамчык номуңар дээш улуг өөрүп четтиришкимни силерге илереттим. Кандыг-даа бергелер турза, ону чүгле ажып эртип эвес, а улуг ажыл-херектерни бүдүрүп, кижилерге ажыктыг чүүлдү кылып, өөрүшкүнү эккеп чораан тура-сорукту кижиниң дугайында тоожу бижиттинген-дир. Оң салым-чолу бистерге шуптувуска, ылангыя муңчулуп, бодунга бүзүрелин оскуңган кижилерге, кайгамчык үлгөрг-чижек-тир. Бо кайгамчык кижиниң маадырлыг чоруун — кижилерге болгаш амьдыралга ханы ынакшылын, магадавас арга чок. Силерниң бо тоожуңар кай-

гамчык чечен-мерген, чараш дыл-биле бижиттинген-дир. Ынчангаш номну номчуп оарга, Кайгамчык Кижиниң болгаш Хөгжүмчүнүң Василий Безъязыковтуң овор-хевири каракка көстүп келир. Биске силерниң номнарыңар чугула херек. Кызымаккай ажылыңар дээш, музыкага бердингениңер дээш, Чараш чүүлү көрүп, эскерип билер кайгамчык сеткилинер дээш Силерге улуу-биле өөрүп четтирдивис, Зинаида Константиновна. Сеткилимниң ханызындан Силерге быжыг кадыкшылды, аас-кежикти болгаш бүгү-ле чүүлдерге чаагай чорукту күзедим.

Хүндүткел-биле, Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.

Семинар-хурал

ӨГ-БҮЛЕ — КИЖИЗИДИЛГЕНИН ҮНДЕЗИНИ

Улусчу Чогаадылга бажыңыңа "Өг-бүле политиказының айтырылганы болгаш ады-түрөңги чорукту ажып эртерин шийтирлээринге хөй-ниити каттыкшышкынарның ролу" деп темалыг семинар-хурал болган. Аңаа Чазак кезигүннери, чамдык кожуун, суму чагыргаларының даргалары, яамылар болгаш ведомстволарының база Кызыл хоорай чагыргазының төлээлекчилери киришкен.

Чазак Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Екатерина Комбуевна Матвеева семинар-хуралды ажыдып тура, көрдүңген хүн айтырышыңа чугулазын айтып, өг-бүле айтырышының кичээнгейден дашкаарлап, кудуку байдалда апарганын чугаалаан. Шийтирлээсе чогуур чамдык айтырылгарга доктаап, өг-бүлелерниң чогуумчалыг байдалындан чуртун күчү-күжү тургустанарын демдеглээн.

ТР-ниң Чазак Даргазының

бирги оралакчызы А.В.Брокерт чыылганнарга байыр чедиргеш, чугаалажып турар айтырыг талазы-биле Чазак чоокку үеде төлөвилелдерни чугаалажып көргөш, ийи доктаалды хүлээп алырын дыңнаткан. Дараазында ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының сайыды А.Т.Конгар сөс алгаш, республикада 75 муң өг-бүле 115 муң хире ажы-төлдү өстүрүп, кижизидип турарын чугаалаан. Хандырылгызы чегей өг-бүлелерниң саны хөй. (Уланчыгы 3-кү арында).

ИЙИ ЯАМЫНЫҢ БУДУРУЛГЕЛЕРИНИҢ УДУРТУКЧУЛАРЫН ДЫҢНААН

(Төнчүзү. Эгези I-ги арында).

Организастьг комитет Даргазы "Тываның суднолуг аргыштырылга компаниязы" хааглыг акционерлиг ниитилелдиң чыңгыне директору Олег Петровка, "Ойна" артельдиң директору Анатолий Неволинге болгаш "Кызылдың пассажирлер АТБ-зи" МУБ-туң директору Константин Никифоровка улуг эвес сагындырылганы кылгаш, ниитизи-биле оларның ажылдарын мактаан.

Хуралга боттарының удуртук турары бүдүрүлгелериниң кылып чоруткан ажылдарының отчеттарын Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак, "Тываэнерго" акционерлиг ниитилелдиң чыңгыне директору Анатолий Верзаков, "Тывахарылзаинформ" ФКУБ-туң чыңгыне директору Валерий Сандан олар бергеннер. Удуртукчуларны чугаазы-биле алырга, юбилейлерге уткуштур ажылдар чоруп турар. Ынчалза-даа сан-хөөнүң чедишпейн турарындан чамдык ажылдарның күүселдеси графиктен чыдып каап эгелээн. Арткан 3 ай иштинде чедир кылбаан ажылдарны доозарын кызыдарын олар чугаалааннар.

Байырлалдарга белеткелдерге хамаарыштыр боттарының бодалдары-биле Чазак Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының Даргазы Дандар-оол Ооржак олар чыылганнар-биле үлешкенер. Чижээлээрге, Дандар-оол Көк-Хунаевичини Кызылдың скверлери сагыш човадып турарын чугаалаан. Оларны сөөлгү чылдарда уткупкан турганындан ында ыяштарның, чадаң ыяш-

тарның кургап өлүп турарын сагындыргаш, скверлерни ногаанчыдарының талазы-биле дарый хемчег алырын саналдаан. Шериг-оол Дизиживич саналды деткээш, скверлерге, ылангыя оларга чекеткер олуртурунга, херээжен кижилерниң чымчак холдары херек дээрзин сагындыргаш, бо аар ажылды уштап-баштаарын Чазак Даргазының Канцеляриязының хөй-ниити-биле харылзаа тудар эргелелин ажилдакчызы Галина Тутьнинага дааскан.

Шериг-оол Ооржак бирги айтырыгны түңнеп тура, ийи яамы четпестерлиг-даа болза, ниитизи-биле юбилейлерге белеткел ажылдарын чорудуп турарын демдеглээн. Чедир кылдынмаан ажылдарны арткан үеде чедир кылырын дааскан. Ол Кызыл хоорай ам-даа байырлал шинчи таптыг кирбээнин чугаалаан. Чараш рекламалар чок, кудумчулар караңгы, оруктар багай дээрзин сагындырган. Хоорайда бар бүгү автотранспортка техниктиг хыналданы чорударын, оларга байырлалдың чараш рекламаларын бижээш азарын, автобустар доктаар черлерге сандайларны салырын, оларның аттарын көскү кылдыр бижирин, найысылалдың девискээринде автозаправкарларны чаагайжыдылганын кичээнге алырын харысалгалыг даргаларга болгаш хоорайның чагыргазыңа дааскан. Ол Кызылдың төп кудумчулары-биле кирлиг чүк машиналары бо-ла маңажып турарын кайгап чугаалаан.

Оргкомитет Тудуг болгаш Көдээ ажыл-агый яамыларының кылып чоруткан ажылдарын

июнь айда көөр. Аңаа чугаа база кончук шыңгыы болур дээрзин Шериг-оол Ооржак сагындырган.

Республиканың организастьг комитединиң айлап-башкарыкчызы Биче-оол Шырап ажылчын бөлүктөриң май айда кылып чоруткан ажылдарын түңнеп чугаалаан, а июнь айда кылып чорудар ажылдар планы-биле Чазак Даргазының Канцеляриязының хөй-ниити организациялар-биле харылзаа тудар эргелелин начальнигиниң оралакчызы Юлия Назарова таныштырган. Оргкомитет кезигүннери ийи документиниң кайызын-даа бадылап хүлээп алганнар. Оон соонда байырлалдарга тураскааткан полиграфия продукцияларының таныштырылгасы болган. Офиске ажыглаар өөр херекселдерге блокноттар, папкалар, саазын чараш хаптар дээш, өске-даа чүүлдер кирип турар. Юбилейниң хүндүлүг бижиктериниң болгаш чалалгаларының чижек-хевирилери оргкомитет кезигүннеринге таныштырган болгаш бадылаткан.

Шериг-оол Ооржак хуралды хаап тура, Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путин-биле Москвага май 27-де ужурашканын, аңаа бо юбилейлерге белеткелдерни чугаалашканын, күрүне баштыңи республикада кылып чоруттунуп турар ажылдарны деткип турарын болгаш ону Тываже чалаанын чугаалаан.

Шериг-оол Дизиживич Президент Владимир Путинниң Федералдыг Хуралга Айыткалының кол-кол чүүлдеринге база доктааган.

Юрий ДАРБАА.

Кызыл хоорайның мэри Дмитрий ДОНГАК:

«БЕЛЕТКЕЛИВИС УЛАМЧЫЛАВЫШААН»

Бо чылгы юбилейлерге белеткел ажылдарының бадылаттынган программазында көрдүңген ажылдарның хөй кезии Кызыл хоорайга хамааржыр. Ажыл хөй, ону күүседирин ындыг амыр эвес, ынчалза-даа ол бүгү ажылдарны кылып алзывысса, бистин боттарывыска, төрөөн хоорайывыс Кызылдың хөгжүлдесинге бурунгаар базым болур дээрзин медеп билип турар бис.

Хоорай чагыргазы белеткел ажылдарын тускай бадылаан план езугаар чорудуп турар. Чагыргада тургустунган оргкомитет болгаш ажылчын бөлүктөр доктаамал хуралдап, ай санында кылып чоруткан ажылдарын түңнеп, чоокку үеде сорулгаларын тодарашып ап турар. Оргкомитеттин хуралдарыңа хоорайның бүдүрүлгө черлериниң удуртукчуларының, кудумчу болгаш бажыңнар комитеттериниң даргаларының кылып чоруткан ажылдарының отчеттарын дыңнаары чаңчыл апарган. Чагырга чериниң бүгү ажылдакчылары неделяның четверг санында даанган участоктарында кылдынган ажыл-

дарны хынап үнүп турар.

Бо кыска чүүлге Кызыл хоорайның чагыргазының чүгле май айда кылып чоруткан чамдык ажылдарын таныштырып көрейин. Архитектура килдизи хоорайда административтиг бажыңнарның мурнуку каасталгашимелдеси, чаагайжыдылгасы-биле ажылдаарын уламчылаан. Хөй организациялар бажыңнарын чугайлаар, будуур азы аңаа даштыкы септелге ажылдары кылып мурнунда архитектура килдизиниң ажилдакчылары-биле сүмележип турар апарганын демдеглевес арга чок.

Бо айда хоорайны ол-бо черлерде бок овалардан арыглаар ажылды уламчыладыыс. Хоорай чагыргазының чагы-биле "Биллборд" эштежилгези кудумчу рекламаның 7 щиттерин болгаш 100 лайм-бокстарны кылып доозуп турар. Оларны июнь 25-ке чедир аңгы-аңгы көскү черлерге азар. Кызыл хоорайның пассажирлер АТБ-зиниң автобустарында юбилейлиг бижиктер көстүп келгилээн. ТР-ниң Чазаның Даргазы Шериг-оол Ооржак бо ажылды деткээш, уламчылаарын дааскан.

Новосибирск хоорайда "Ивакон" фирмада кудумчу автобустарының доктаар черлеринге тургузар 6 улуг болгаш 20 биче павильоннарны кылып турар. Чараш комплект павильоннарда

киоскилерден аңгыда, автобус манаан пассажирлер олурар узун сандайлар база бар.

Май айда кудумчуларга ыяштар олуртуун уламчыладыыс. Ленин, Кочетов, Абакан болгаш Колхозчу кудумчуларда кургааш кадып калган ыяштарны кезип, оларның орнунга чаа дестерни олурткан. Бо хонуктарда хоорай школаларының үстүкү класстар өөреникчилеринден чайгы күш-ажыл отрядтарын тургускаш, кудумчуларның чаагайжыдылгасынга болгаш ногаанчыдылгасынга кириштирер бис.

Кочетов кудумчузунун 2, 3, 3а болгаш 5, Красноармейская кудумчузунун 235/2, 237, Рабочая кудумчузунун 246, 250 дугаар бажыңнарыңа удавас "Бажыңнар байырлалдары" эртер. Каыт бажыңнарның даштын чугайлап, будуп, уруглар хоорайжыгаштарын септеп, оларга чамдык чүүлдерин немей тудуп эгелээн бис. Ындыг байырлалдар хоорайның өске-даа хөй каыт бажыңнарыңа эртер. Бо хүннерге чедир Чүлдүм кудумчузун асфальтылаан, садыглар чанында девискээрлерни тудуп плиталары-биле шыварын уламчылаан. 37 албан чериниң болгаш организацияларның бажыңнарының фасадтарының дерилгелерин дооскан. Байырлалдарга белеткел ажылдары уламчылавышаан.

Бөгүн — Бүгү-делегейниң уруглар камгалалының хүнү.

САЛГАКЧЫ

СОНУУРГАП НОМЧУҢАР

Көңгүс ангы-ангы культураның төлээлекчилери кадый найралдыг, эпиг-чөптүг чурттап болур. Өске кижиге, сеңээ өскелерниң багай чүве кылырын күзевезин дег, багай чүве кылбас-ла болзуңа, шупту чүве эки болур. Миклухо-Маклай.

Делегейде кандыг чон чок дээр! Шупту ангы-ангы, ындыгдаа бол, демейи база кончуг. Шагдан тура кижилер кожаларының чуртталгазын, чаңчылдарын билип алыр дээш кызып чораан. 19 вектин төнчүзүңге чедир Чаа Гвинеяның папуастар дээр черлик аймаа көңгүс шинчилетимиз турсан. Ол дайынзырак черликтер аразында кижги чиир аймактар база бар дээш эртедендер олар биле аралажырындан коргар турган. А эрес-дидим орус аянчорукчу база этнограф Николай Николаевич Миклухо-Маклай кортпаан. Ооң канчаар ол чон биле таньжып, оларны канчаар шинчилеп турганын сонуургаалыңарам, уруглар.

1871 чылдың сентябрь 20-де Миклухо-Маклай бодунуң ийи чалчазы-биле Чаа Гвинеяның соңгу эринге доктааган. Далай чанында дамырак суг эринге бир дугаар орус бажыңны—Миклухо-Маклайның бажыңын тутканнар.

Тус черниң чурттакчылары, аймактар кезээде бот-боттарының аразында дайылдажыр, көрүшпес турганнар. Өске черден келген ак-даа, кара-даа кижги күзенчиг эвес аалчы кылдыр санаттынар турган. Бир

дугаар долгандыр турар черин шинчилээри-биле кылаштап чорааш, Миклухо-Маклай чепселенип алган, олче чоокшулап орап папуастарны көрүп каан. Аян-чорукчу аңгадаваан. Ол оларже холун хөглүү кончуг чайып кааш, черге олуруп алгаш, идииниң шидишкиннерин таваар чешкеш, удуп чыдып алган. Ол бодун удуур кылдыр албадаттыныпкан. «Ак кижги бистен канчап кортпайн барды?» —деп, папуастар аңгадай бергенер. — Олүрүнден кортпазын бодаарга, өлүм чок болган-дыр! Миклухо-Маклай оттуп келгеш көөрге, папуастар анаа амыртайбың, чаларын, согуннарын чажырып алган, ооң чанында долгандыр олурар болган. Ынчалдыр бодунуң дидими-биле Миклухо-Маклай черликтерниң хүндүткелин чаалап алган.

Миклухо-Маклай папуастарның чуртталгазын, чаңчылдарын шинчилеп, далай кыдында чадырынга бир чыл ажыг чурттап келген. Ийи чалчазы эгезинде-ле халыыдаар аарыгдан арааш чок апарганнар. Оларны экиртип аар дээш кызып, эмнеп турганын папуастар көргөш, ак кижги дыка улуг караң көрнүр, эмнекчи кижги-дир деп билип алганнар. Миклухо-Маклай ооң соонда папуастарны база эмнеп, оларга ажыктыг сүмелерни берип турган. Чоорту чоок-кавының чурттакчылары Миклухо-Маклайны «Тамо-Рус» — «орус кижги» деп адап, дыка хүндүлээр апарганнар. Сөөлзүредир далай эринге Миклухо-Маклай чүгле «Тамо-

Рус» эвес, «Караан-Тамо» — «Айдан келген кижги»-дир деп, чугаа база тарай берген.

Суурларже кирер эргени чаалап алгаш, Миклухо-Маклай бодунуң шинчилелдерин кылып эгелей берген. Папуастар дээрге европейжилер ышкаш демей кижилер-дир деп чүвени бадыткаарынга шинчилекчиге хөй-ле барымдаалар херек турган. Ол папуастарның бажының дүгүн чыып ап турган. Оларны хомудатпас дээш бодунуң терең чажындан бичини кескеш, оларның бажының дүгү-биле орнажып ап келген. Миклухо-Маклай папуастарның дүгү европейжилерни-биле демей деп чүвени шак ынчаар бадыткаан. Аңаа эн берге чүве папуас кижиниң бажының сөөгүн тып алыры болган. Папуастар чок апарган төрелдериниң чаагының сөөгүн чадырының дээвириңге азып алгаш, кадагалаар чаңчылдыг бооп-тур. Ол чоок-кавыда чаңгыс-даа баш сөөгү артпаан.

Кызымак шинчилээшкининиң түңнелинде Миклухо-Маклай делегейге папуастар дугайында чугаалаар, көргүзөр бадыткалдарны четчири-биле чыып алгаш, Европага отчет бээри-биле дедир эжиндирип чорупкан. Ол чоок-кавының папуастары шупту ону танцисамы-биле үдөөннер. Дуза чедиргенинге өөрүп четтирип база улуг буянның аян-чорукчунун чырык адынга тураскаадып, Чаа Гвинеяның чаштары амаа чедир Миклухо азы Маклай деп аттарны эдилеп, бодунуң дылынга чамдык орус сөстөрүни ажыглап турар.

Тывыңарам

- 1. Шынаа биле даг аразында чүү турарыл?
- 2. Шупту улус аңаа ынак, ынчалза-даа ынаар көрүпкешле, арыннарын дырыштырар.
- 3. Кайыын кургаг даш

- тывылбазыл?
- 4. Ыяшка 4 попугай олурган, оларның бирээзин пантера чипкен, ыяшка каш попугай артып кааныл?
- 5. Кайы хем эн коргунчугул?

- 6. Өөр куштар ужуп чораан, ийизи мурнунда, ийизи артында, бирээзи ортузунда база үжү чыскаалып алган. Шупту каш-дыр?

Солун-гаа, хөктүг-гаа...

Ылаш кырынче инек үнүп олурган, каарган айтырып-тыр:
— Сен бо кай баарың ол?
— Яблоктар чиirim ол.
— Бо дээрге хадьң ышкажыл!
— А мээң яблоктарым бодумда.

Эжишкилерниң бирээзи өскезинден айтырган:
— Аквариумда балыктарың суун солудуң бег?
— Чок, ол сугну безин төндүр ишкенер эвес!

Адыг, койгун, элчиген база бөрү оңгарже андарлы бергенер. Адыг тургаш чугаалап-тыр:

— Кымның кулаа эн узунул, ону чиир бис.
Койгун холдарынче чараазын дүпкүрүп алгаш, кулаан чаза суйбап-суйбап чугаалаан:
— Ол-дур ам, элчиген-даа ат болган-дыр.

Зоопаркка экскурсовод:
— Бо дээрге индий чаан-дыр, а бо африкан...
— А оларның ылгалы чүү чүвөл? — деп, бир кижги айтырган.
— Дыка улуг. Бирээзиниң адын Раджа дээр, а өскезиниң Бобо..

Херимде бижик:
«Дьңзыдыр соктаптынар, ыттың кулаа дүлей!»

Сонуургактарга

❖ Чүвүр иштиңге 10 кижги чаштынып шыдаар бе, уруглар? Чок дээр боор силер. А Вашингтон штаттың Айланада 10 уруглар чаштынып шыдапкан. Джон Бровер Миноктун чүвүрүнче ол хире уруглар чайлыг кире бээр. Чүге дизе ооң деңзизи 635 кг. Ол дээрге делегейде эң-не улуг кижги бооп турар.

❖ «Мээң бегемотчугаштарым! Чүге чаан ышкаш элейтип чоруур силер?» — деп база бир делегейде эң улуг ийис алышкылар Билли биле Бени Макгуайрвтарның авазы час-сытпышаан, оолдарының иштин суйбаар турган. Олар өзүп келгенде Биллиниң деңзизи 337 кг, а Бениниң 328 болган.

❖ Пакистан чурттуг Хаим Мохаммед Алам Чаны улустар бо-ла баскетбол ойнаарынче чалай бээр турган. Чүгле ойнакчы кылдыр эвес, а баскетбол дээрбээ кылдыр! Чүге дизе ооң узуну 2 метр 32 см турган.

Байырлал-биле! Т.ХЕРТЕКТИҢ ТЫРТТЫРГАН ЧУРУУ.

ӨГ-БҮЛЕ — КИЖИЗИДИЛГЕНИҢ ҮНДЕЗИНИ

(Төнчүзү, Эгези 2-ги арыңда).

Чоокта чаа Тываның делегациязы Москвага эрткен өг-бүле айтырыгларының талазы-биле конгресске киришкеш келгенер. Чамдык айтырыгларны шиитпирлээриниң оруун тып, ханы анализти кылып болурун аңаа киришкен специалистер билип алыр аргалыг болганнар. Оларның ажылдаарынга хамаарыштыр ийи угланышкын бар. Ол дээрге түремик чорук-биле демисел болгаш өг-бүле айтырыгларын шиитпирлээринге хейнитиниң ролюн быжыглаарыдыр. Маңаа хамаарыштыр моон соңгааргы кылыр уjurлуг ажылдарны Алдын-кыс Темир-ооловна семинар-хуралдың киржикчилеринге тодаргайы-биле таныштырган. Ынчангаш чугаалажып турар айтырыгга хамаарыштыр ямылар, ведомстволар төлээлери немелделерни кириер боор дээрзинге ол идегелин иле-

реткен. Чорудуп турар реформаларга өг-бүлениң ролюн чедир көрбейн турарының дугайында Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының социал политика талазы-биле комитединиң даргазы С.М. Ооржак айыткаш, Улуг Хуралга республиканың Чазак Даргазы бодунуң Айыткалынга өг-бүлениң чугула айтырыгларын тодаратканын демдеглээн. Ол айтырыглар аразында түремик чорук-биле демисел айтырыгы кол черни ээлеп турар. Ынчангаш чоннуң ядамык кезинге өөрөдигеже, кадыкшылын быжыглаарынче, культура ачы-дузасынга, күш-ажылдың ролюн бедидеринге, ажил чок чоруктуң деңнелин чавызадырынга хандырылганы экижидеринче угланган политиканы уламчылап чорударының чугулазын ол айыткан. Проф-эвилелдерниң, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының чөвүлелиниң, еске-даа хейниити организацияларының

ролю бедир дээрзинге ол бедии-биле идегээн. Л.Л. Волгина чаш кижиниң эргелерин камгалаар айтырыг күрүне деңнелинге турарын ол чугулапайткаш, Кызыл хоорай чагыргазы өг-бүле айтырыгынга хамаарыштыр чамдык хемчеглерни ажылдап кылганынга доктааган. Дараазында ол-ла конгресстин киржикчизи, Эрзин кожуун чагыргазының даргазы А.Ч.Комбу кожуунда өг-бүле айтырыгларын канчаар шиитпирлеп турарынга доктаап, ылангыя эрткен чылын тургустунган адалар комитединиң ажылы-биле таныштырып, бо семинар-хуралга сумуларда чагырга даргалары, адалар комитединиң кежигүнери киржип турарын чугаалаан. Ол конгресске «Көдээ өг-бүле» деп секцияның ажылынга киришке-нин чыылганнарга таныштырган. Кожуунда адалар чөвүлелиниң Устав, программазын бадылаан, ол арбаннар, херээженнер чөвүлели-биле сырый харылзаа-

лыг ажылдап турар. А.Ч.Комбу өг-бүле талазы-биле республика чергелиг эртип турар хемчеглерни чаңгыс аай номчугаш кылдыр парлааш, арга-дуржулганы бүдүн республикага тарадыр дугайында саналды кириген. ТР-ниң Херээженнер эвилелиниң даргазы И.Ш.Очур чоок регионнарда чыдар регионнарның арга-дуржулганы-биле таныштырган. ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.К.Х. Ооржак чугаалажып турар айтырыгның чугулазынга доктаап, адаларның ролюн көдүреринче кол кичээңгейни угландырган, «сарыг» деп чугаалажырывыс солуннарны шуут хаар дугайында айтырыгны көдүргөн. Ниити болгаш профессионал өөрөдиге яамызының сайыдының оралакчызы У.С. Ондар «Өг-бүле политиказынга өөрөдиге системазының ролу болгаш сагыш-сеткилди тургузары» деп

илеткелди кылган. Өвүр кожуун чагыргазының даргазы А.С. Куулар, ТР-де Чонну ажылга хаара тудар талазы-биле федералдыг күрүне албанының департамент даргазы В.С. Чаж-оол, № 4 профтехучилищениң директору Н.Л. Оюн, Чеди-Хөл кожуундан сайгарлыкчы О.Д. Хертек, ТР-ниң Күш-культура, спорт болгаш аныктар политиказының талазы-биле яамызының сайыды С.Ы. Ооржак олар семинар-хуралдың киржикчилеринге ажыктыг арга-сүмелерни тус-тузунда бергенер. Семинар-хуралдың киржикчилери резолюцияны хүлээп алган соонда, ТР-ниң Херээженнер чөвүлелиниң даргазы И.Ш. Очур РФ-тиң Херээженнер эвилелиниң медальдарын УХ-ниң Хоойлужудулга палатазында комитет даргазы Т.Б. Кууларга база Дээди судтуң коллегия кежигүңү А.А. Салчакка байырлыг байдалга тывыскан.

Римма ЧАВЫНЧАК.

ООН НАМДАРЫНДА — ҮШ КӨВҮРҮГ

Кызыл хоорайның 90 чылынга

Республиканың социал-экономикага хөгжүлдөзүнгө орукчуларның кирип чоруу үлүүн бо юбилейлик чылда демдегледей барып болбас. Тыва бедик дагларның, ак-көк хемнерниң чурту болгаш аргыжылга оруун кылыры, ону ажаап тудары элээн нарын болуп турар. Ылаңгыя автооруктуң аргыжылгазынга таарымчалыг байдалды тургузар дээш экономикага кризистин эң берге чылдарында безин республиканың орукчулары тура дүшпээн деп дидими-биле чугаалап болур. Тыва интеллигенцияда автоорук талазы-биле тускай эртемниг инженерлер ындыг-ла хөй эвес, ынчалза-даа олар республиканың бурунгаар хөгжүлдөзүнгө төлөптиг үлүүн кирип чоруурлар. Бо талазы-биле «Тыва автоорук» эргелелиниг техниктиг хайгаарал килдизиниң начальниги Омак Оюнович Биче-оолдун ажылын онзалап демдеглээрү күзөңгит.

Ажылым аайы-биле бо инженер-биле 1995 чылдан бээр таныш бис. Хөй чүве чугаалаар хөңнү чок, кончуг биче сеткилдиг, бодунуң мергежилин беш салаа дег билер кижиге деп билген мен. Бодум база тудугчу кижиге болгаш ынчаар үнелээрим ол-дур ийин. Автоорук талазы-биле билиг-мергежили четчир. 1972 чылда Красноярскиниң автоорук техникумун дооскан. Омск хоорайда Сибириниң автомобильдер оруунуң талазы-биле институтунга өөрөнгөн. Амьщыралче баштайгы базамын 1972 чылда Шагаан-Арыгның №1470 орук-бүдүрүлгө участогунга кол инженер болуп ажылдап эгелээм. Тываның автооруктарынга 30 ажыг чылдар иштинде ажылдап чоруур инженерниң кылып туткан оруктарын бо чүүлге тодарадып бижири болдунмас.

Омак Оюновичиниң ажылының онзагай талазы кандыгыл дээрге, «Тыва автоорук» эргелелинге көвүрүг албанының талазы-биле кол специалист болуп ажылдап келгени болур. Орук тудуунда эң-не нарын конструкциялыг ажыл — көвүрүг тудуу болур. Бо талазы-биле езулуг мергежээр инженер. Бир-ле дугаарында Сүт-Хөл кожуунун Хемчик хемни кежилдир ыяш көвүрүгү кылдырткан. Оон соонда Ак-Чыраада Хоолу хемде

демир-бетон көвүрүгү, Хандагайты — Мугур-Аксы аразында көвүрүглерни дээш, санаар чүве болза, дыка хөй.

Оон ажыл-ижинде онзагай черни Улуг-Хемни кежилдир үш көвүрүгү кылдыртканы болур. Ол көвүрүглерни кылдыртыр талазы-биле кол чагыкчы «Тыва автоорук» эргелелиниң көвүрүг тудуунуң талазы-биле кол специалист азы өскээр чугаалаарга, төлөзү болуп, Омак Оюнович көвүрүг тудугчулары-биле денге ажылдап чораан. Кызыл хоорайның адаанда турар чаа көвүрүгү 1986 чылда тудуп эгелээш, 1990 чылда ажылгала киирген. «Бо көвүрүгү кылдыртырынга дыка бергедээр мен — дээш Омак Оюнович улаштыр чугаалады. — Улуг көвүрүг кылдыртып чораан эвес, арга-дуржулга база чок. Чеже-даа төлөвилел турар болза, тудугну кылырының технологиязы дыка нарын болур. Чаңгыс-ла эки чүве, акшаландырышыкын болгаш тудуг материалдары четчир турган. План езугаар заводтарга чагып каан материалдар ол-ла үезинде чедип кээр. Ону үезинде ажылгап шыдавайн турдувус, ажылчын күжү чедишпейн турган».

Омак Оюнович-биле чугаалажырга кончуг солун кижиге. Чүге дээрге социалисттик экономика үезинде Кызыл хоорайның адаанда көвүрүгү, рынок

экономиказының эң берге чылдарында Каа-Хемни кежилдир Көк-Тей чанында көвүрүгү кылдырткан. Бо ийи көвүрүгү кылып турганын денеп чугаалаарга, бистиң амьщыралывыс бо хүнде кандыг байдалда келгени дорту-биле көстүп келир.

— Каа-Хемни кежилдир кылдырткан көвүрүгүң акшаландырышыкыны кончуг берге байдалга турган. Экономикага кризистин эң берге чылдары. 1996 чылда тудуп эгеледивис. Ол ынчап чадажып турувуста, 1998 чылда болган дефолт база бергедип каапкан. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак РФ-тин федералдыг орук агентствозу-биле дорт харылзажып тургаш акшаландырып, көвүрүг тудуунуң тудугчуларынга улуг дузаны чедирген. База бир берге айтырыг тудуг материалдарына онаажып турган. Чылдың планында тудуг материалдарына көрдүнгөн акша ынчап турувуста 2-3 катап өзе бээр. Удур тыптынып алган акша-биле нарын конструкцияларны чагыдар, кылдыртыр. Бо көвүрүг колдуунда металл-биле кылдырган. Ону Улан-Удэниң заводунга чагыдып кылдырткан. Акша шилчитпес болзуңза, металл келбес, ону манап база шаг боор бис — деп, Омак Оюнович сактып чугаалап орду.

Көвүрүгү тудуп эгелээнинден эгелээш, ажыдышыкынынга чедир бижи, чырыдып турдум. Каа-Хем көвүрүгү кылдыртып турган «Сибмост» ААН-ниң «Мостотряд-7-ниң» начальниги Михаил Борисович Быков — кончуг-ла төлөптиг кижилерниң бирээзи. Оон ажылчыннары Красноярскиден ээлчег аргазы-биле кээп ажылдап турдулар. Ажыл төлөвири үезинде үнмес, акшаландырышыкын чедир бердимес, тудуг материалдары үезинде келбес дээш, чүү турбаан дээр боор. Ынчалза-даа оон ажынып, хорадап турганын черле көрбөөн мен.

Бо көвүрүгү кылдыртыры

Омак Оюновичиге элээн чиик болганын база чугаалады. Бир талазында, улуг көвүрүгү кылдыртыр талазы-биле арга-дуржулганы апкан болгаш то-рулбаан. Ынчалза-даа Кызылдың адаккы көвүрүгү демир болгаш бетондан кылдырган турган болза, Каа-Хемни кежилдир көвүрүг чүгле демирден кылдырган болгаш вольтулар-биле тудуштунган. Красноярскиден келген ажылчыннар бир кижиге 4-5 мергежилдиг болур болгаш көвүрүгү кыска хуусаада бедик шынарлыг кылып доосканнар.

Каа-Хемниң көвүрүгүңүң ажыдышыкынын 1999 чылдың октябрь 11-де Тываның Россияның составына каттышканындан бээр 55 чыл оюн байырлап турда болган. Оон ажыдышыкынынга РФ-тин Федералдыг орук агентствозунуң начальниги Анатолий Павлович Насонов боду кээп киришкени солун болган. Көвүрүгү кылырынга үре-түнелдиг ажылы дээш Омак Оюнович ТР-ниң Президентизиниң Хүндүлел бижиги-биле шаңнаткан.

Каа-Хемниң көвүрүгү тудуп дооскан соонда, Красноярскиниң көвүрүг тудугчулары Улуг-Хемни кежилдир эрги көвүрүгүңүң септелгезинге келгеннер. Бо көвүрүг чүгле эргижиреп элээн эвес, оон адаанда турар кол чагылары төлөвилелден 23 см чылып чоруй барганы илерээн. Оон септелгезинге хамаарыштыр ол мынчаар чугаалады:

— Көвүрүгүңүң септелгезинге тудугтуң эң сөөлгү үндүрүп турар нарын материалдарын ажылгалаан. Каа-Хемни кежилдир көвүрүгүңүң демирлерин вольтулар-биле тудуштуруп быжыгалаан болза, бо көвүрүгү дунзаалаар ажылды ажылгалаан. Көвүрүгү 2003 чылдың мартта кылып эгелээш, 2002 чылдың июнь эгезинде ажылгала киириптивис. Республиканың чурттакчыларының аргыжылга талазы-биле кол көвүрүгү боорга, архитектура талазы-биле каасталгазынче онза кичээңгейни угландырган бис — диди.

Мен колдуунда Омак Оюн-

овичиниң хол тудуп кылдырткан үш кол көвүрүгүңге доктаадым. Ынчангаш ол кыш, чай чок көвүрүг тудугчулары-биле кады чоруур, оларның кылган ажылын хынаар, тодарадыр. Херек материалдарга чагыгны кирир дээш, кылыр-ла ажылдар хөй. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, тудугнуң кол ээзи ол болу бээр.

Бо чылын Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл юбилейин демдеглээр. Тозан чыл иштинде Кызыл чаартынып, сайзырап келген. Оон чаартылгазынга төлөптиг үлүүн кириген кижилер — тудугчулар. Оларның «алдын холдары» найысылалывысты чаартып, сайзырадып, каастап чоруур. Шак-ла ындыг кижилерниң бирээзинге Омак Оюнович дорт-ла хамааржыр. Оон кылдырткан көвүрүгү чүгле Кызыл хоорайны аян кирип каастап чыдар эвес, оон чурттакчыларының аргыжыдарына таарымчалыг байдалды тургускан.

Республиканың автооруктарына 30 ажыг чылдар иштинде ажылдап келгеш хөйү көргөн, хөйүн кылдырткан, бодунуң мергежилинге бердинген кижилерниң бирээзи ол. Оон ак сеткилдиг ажылын Чазак бедим-биле үнелээм. 1985 чылда «Күш-ажылчы шылгарал» деп медаль-биле шаңнаткан. 1999 чылдан бээр «Россияның хүндүлүг орук ажылчыны» аттын эдилекчизи. Ам бодап орамынга, ТР-нин алдарлыг ажылдакчызы деп ат астыгыш чыдып калган хевирлиг. Ону кады ажылдап чоруур эш-өөрү, удуртуп-баштаар черлер эскерилтер боор деп идегеп артым.

Омак Оюнович бо хүннерде 55 харлап турар. Оон үр чылдарда чаңгыс организацияга үр-түнелдиг ажылын ТР-нин Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы үнелеп көргөш, эрткен чылын «Күш-ажылдың хоочуну» деп шынзылганы тывысқан. Оон хүндүлүг дыштанылгаче үнери ам-даа элек, ак-көк Тываның автооруктарына ам-даа хөйүн кылдыртыр дээрзинге бүзүрелим улуг.

Сергей ХЕРТЕК.

КУР ЧЕР ХӨЙНҮ БЕРГЕН

Оон бээр 50 чыл. Кур болгаш куруккан черлерни шингээдиң алыры дээш хайнышыкының ажыл көдээ ажыл-ишчилерниң сагыш-сеткилинде, эрткен төөгүзүнүн изинде балалбаан. Ол үеде мээң аныяк-чалы назынының, күчү-шыдалымның, өөрүшкүмнүң кол кезини оон-биле холбап, пенсияже үдеп каан.

1954 чылда үстүнде адааным кыйгырыг үезинде оон соонда 2-3 чыл болганда, алды Кара-Дагның адаанга кукуруза тараан, чаагайы дээрге кижиге хамаанчок, трактор безин көзүлбес. Бир-ле катап республика төвүнден улуг дарга келгеш: «Кукурузаны чылан изи дег тараан, квадраты эки көзүлбес» дээш, обком бюрозунга хемчег алгаш, учедунга демдегледип, шыңгы доңгулда берген. Мээң-биле кады кол агроном, совхоз директору база хемчээткен. Биске кол-ла чүве хөй дүжүттүг ногаан массаны оон алыры турган.

Куруккан черлер дээрге-ле амгы Шаңчы ховузу, Иймеже ажар артчыгаш аксы Кара-Хову, Шончалайдан эгелээш, Ооруг, Дүктүг арт кыры чедир, оон

ажарга Сыын-Чүрээ чедир улуг хову, Кара-Суг, Аймыырлыг, Хаялыг-Даг аразында улуг хову Сесеге, Дүвүрүң чедир кол улуг черлер ол турган. Бо черлерни билirim аргажок, оларның улуг тарылга шөлү болу бээрин бодавайн-даа чораан мен.

Бо девискээрлерге кур черлерни шингээдиң алыр бичии-ле мурнунда Чаа-Хөлге 20 тракторист, 12 комбайнер мергежилдиг кижилер турган. 1948 чылдан эгелеп колхозтажыкышкын шуудап, бичежек колхозтар каттыжып, тудуг-суур туттунуп, чоорту машина-техника көвүдөп, техникага аныктарның сонуургалы өзүп, билиг-мергежилин үргүлчү бедидип турар апарганнар. Ол-бо черлерде малчыннарның, саанчыларның, кукуруза өстүрүкчүлериң, мал семир-

тилгезиниң, механизаторларның адырлар аайы-биле мурнакчы дуржулгазын өөренир, ону непередир дээр чарыш база калбарган. 14 хардан өрү назылыг бүгү кижилер шыдал-быразының аайы-биле ажылга хаара туттунган, ажыл чок деп кижиге-даа чок, шупту учет-даңзылыг хайгааралга, хыналдага турган болгаш чурум үрээр кижилер ховар, ында-хаая турган.

Кандыг-даа ажыл-иштин артында ажылдың түңнели турар. Кур черлерниң киржикчилери 1961 чылда Шаңчы ховузунга 3200 га тараа культураларын тарып чашкан, оон ортумак дүжүдү 27,5 ц болган. 1962 чылда Терезин, Аймыырлыг бригадалары-биле кады ниити дүжүт 11,102 тонна тараа болган, оон 5113 тонназын күрүне курлавырыңче кириген. 1963 чылда мал чеми культураларың бедик дүжүдү дээш демиселге аныяк механизаторлар Дадылаа, Маадыр-оол, Анчыкай Маады, Опай, Дугур-Сүрүң болгаш өскелер-даа онза

шылгарааннар.

Ол чылдарда Улуг-Арт бетинге Сүүр-Тей баарынга Аптара-Даш үстүңгө тараан кукурузаның үрезини безин саргара быжа бээр, шынап-ла, аъттыг кижиге хамаанчок, чылгы безин чиде бээр деп чугаалажыр чүве. Оларны өстүргөш ажааган кижилерниң ачызында сүт-даа, эт-даа элбек, мал-даа өзүп турду. Бо чылда совхоз ниитизи-биле 1640 баш саар инектиң бирээзинге-ле онааштыр 1439 кг сүттү саап, бичии колхозтар турда ол көргүзүг чүгле 360 кг турган болгай. Тарылга шөлүңгө кол культура кызыл-тас 9883 га (1964 ч.), кукуруза 1282 га, оон ногаан массазы 20 муң тонна ажыр өзүп, дагаа чуургаларың безин 150 муң ажыг кезек санныг кылдыр ап турганын амгы байдал-биле денеп, ынчаар ажылдап болур бис бе, бо чоокку 5-10 чылдарда. Ындыг бедик деңнелди чедип алырының аргазы чүл деп айтырыгны аныяк салгалдың ажыл-ишчилери шийтпирлезин

дээш бо юбилейлик чылдың негелделеринде кириген чорду.

Бо үстүнде адааным ийи-чангыс чижектерде кирген, кирбээр-даа хөй-хөй чүткүлдүг механизаторлар, малчыннар, саанчылар, бригадирлер, удуртукчулар бүгү эвилелдик көдээ ажыл-агыйының делгелгелериниң киржикчилериниң херечилелдерин (медалын) алган. «Кур болгаш куруккан черлерни шингээдиң алганы дээш» деп медальдарны эвээш эвес алганы оларга хүндүткелдин демдээ деп бодаар мен.

Үстүнде чижектер ышкаш фактылар чер бүрүзүңде хөй болганда, ону кандыг-даа угланьышкының денелге сайгараарга черле өзүлдө, бурунгаарлаашкын, чаа чүүлдер төртүтүнер болгай. Ындыг болганда көдээ ишчилерниң кайы-даа үелерде чүткүлдүг, күзөлдиг кижилери каяа-даа хоочун салгалдың кур-чержилери дег динмиреп-ле турар болзун деп йөрээдим.

Роман ХУНАЙ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

Чагаалар — сагыш-сеткил часкаркы

ЧЕДЕР ХӨЛ БИЛЕ ЧЕДЕРА

“Шын” солуннун почтазында бистиң бижикчилеривистиң чагааларының хөй болуп турары-биле чагаалар-биле ажылдың шагдан бээр идегелдик, хөй-хөй чылдар-биле шылгаттыңган, чаңчылчаан бир хевири — чагаалар допчулалын — ооң авторларынга кичээңгей, олар-биле харылзаавыс кылдыр база ажыглап турарывысты мооң мурнунда база дыңнадып бижээн болгай бис.

Ам допчулалын чорудар бөлүк чагааларывыстың темазы хөй янзы. Бир дугаар көөр бо чагаавыстың ады — “Чедераның төрүттүңген чери”. Редакцияже ону Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгдан Кара-оол Натпий-оол бижип чоруткан. “Чедер” курортка үш чыл улаштыр дыштанганын, бо чокта аңа чорааш, курорт хоорайжыгаштын, ооң ажил-агыйының эки байдалдын бижип тура, дараазында одурулдарда мындыг чүүлдерни бижээн: “Боттарының өстүрүп турары дузалал ажил-агыйының күжү-биле дыштангып келгеннерни хомудатпайн, харын өөрүп четтиришкиниң ажилдап турарлар. Кол эмчиниң ажил-агый талазы-биле оракакчызы Боттугоол Ондарның холунда 34 саар инек, 200 ажыг баш хой, өшкү, 200 ажыг баш хаван база ногаа-биле хандырар теплица — эътти, сүтү, творогту, сметананы, саржаңны, ногааларны берип турар. “Тайга” дээр пилораманы эккеп тургускан, тудуг материалдарын кылып эгелээн. Машина-техникалыг, ажил-агыйкы коллектив мында ажилдап турар деп чүве илден”. Бо дыштангыла чериниң кол сорулгазы — чоннун кадыкшылын быжыглаары болур дээрзин автор демдеглевишаан, ында эки шынарлыг аржаан сугларның элбээ, шаптанып эмне-нир хол малгажы, специалистерниң кылып турары массажтар анаа идиг бооп турарын ол онзалаан.

Чедерге чүгле Тывадан эвес,

Россияның ол-бо хоорайларын-дан, харын мырыңай даштыкы чурттардан улус кээп дыштанып турарын, херээжен улуска онзагай дузалы-биле хөл сурагылыг дээрзин чагаада бижээн. Ооң бад-дыткалы кылдыр Кара-оол Натпий-оол курортка Иркутскиден аңаа чораан аныак бир өг-бүледен келген чагааның утказын мынчаар тайылбырлаан: аныак өг-бүлениң ажы-төлдүг болука-саар күзели каш-даа чыл бүтпээн. Ол өг-бүлениң херээжен ээзи бо курортка дыштанмышаан, эмнээшкин эрткен соонда, олар кыс уруглуг болганын чагаада өөрүшкү-биле дыңнатканнар. Үр манаан уруун аныак өг-бүлө Чедера деп адап алганнар, төрүттүңген черин Чедер хөл джикип турарлар.

Дараазында бо чагааны “Кенден-Сүрүннүң судуру” деп эге-биле **Хомушчулар** бижээн. Чагаада мындыг одурулгар бар: “70 чылдар үези. Оглум 1968 чылда төрүттүңген. Хенертен ооң эът-кежи көгөрер, аксы-думчуундан хан төктүр, кузуп туруп бээр апарган. Эмчилер дамырже дорт хан кудар. Хан агышкынының үезинде доктаамал эмчилерниң хайгааралыңга турар. Красноярскиге үш чыл улаштыр эмнедип келдивис: “Ам чүгле чаваназын ап каар, оон өске эмнээшкин чок” деп эмчилерин үндүргөн түннели ол. Чөпшээрешпээн бис. Оон Улан-Удэже Кенден-Сүрүн башкыга эмнедери-биле ачазы-биле кады ынаар чорудупкан бис. Огтан кылган

эмнер ижип, хайгааралга турган. Оолдун төрүттүңген ай-хүнү-биле судурун ажып көргөш, лама башкы: “Чүгле 8 харга чедир аарыыр оол-дур” дээн. Бергедей бергенде ава кижиниң номчуур судурун безин бижип берген болган. Оглум бергедей берген үезинде “Дүргөн авамны эккелдер” дээр апарган. Ынчан бүдүү таринамны номчуп, эмнелге-ге айдыс-артыкымны өрттедиле эгелээр мен...” А чагааның алыс төңчүзү өөрүшкүлүг: Алаш аржаанынга үш чыл улаштыр кирген соонда, оол сегип үнгөн, школаны дооскаш, шериглээш, ам өг-бүлелиг ажилдап, чурттап чоруур.

Ам таньжарывыс бо чагааны **“Тыва дылым — угум төөгүм”** деп эге-биле **Тожудан Татьяна Кушкаш** башкы чоруткан.

Хөй чылдарда тыва дыл башкылап чораан болгаш, башкы төрээң дылы дээш сагыш аарып чоруурларның бирээзи, ынчангаш чагаада мындыг одурулгарны номчуур бис: “Тыва дылды күрүне дылы кылдыр хоойлужуктанының соонда, ол кол эртемнерниң бирээзи апарды. Ооң ужур-утказы, кижизидилге дээштиг салдары улгаткан. Амгы үеде тыва дылды өөредилге черлеринде өөредип, программаларны, өөредилге номнарын, методиктиг сүмелерни үндүрүп турар эртемденер, башкылар көүдээни өөрүнчүг. Тыва чоннун езу-чаңчылдарын уругларга өөредиринге делгем орукту улусчу педагогика эртеми ажыткан”. Ол дугайын бижип тура, башкы уруглар, оолдарны чоннун төөгүзүңге, чаңчылдарыңга, езулалдарыңга өөредир херекке тыва дыл, чогаал башкыларының киржилге-зи, үлүү уруг дээрзин чугаалап турар. Өөренишкинниң келир үеде салым-чолуңга ол салдарлыг. Ол бодал чагаада дараазында одурулгар-биле илереттинген: “Ханы билгилг, экинде билг чүгү аар боорундан аңгыда, чогаадыр

салым-чаяанныг башкы черле артык эвес. Чүгле кичээлдер эрттирер, шак санаар күзелдиг болза, ооң ажылы түңнел бербес”.

Уругларның аас, бижимел чугаазының чегей болурунга башкы хомудап турар, шылгалдалар ону бадыйткап турар дээрзин ол айттыкан. Оон ыңай: “Хамык-ла орукту акша-мөңгүн шийтпир-лээр үениң уржуу — өөрениринге салым-чаяанныг, ынчалза-даа садып кирип шыдавас доозук-чуга таваржыры хомуданчыг” дээн домак башкы кижиниң ол айтырыкта хомудалын, өөреникчилериниң келир үези, харын-

Допчулал

даа салым-чолу дээш, сагыш човап чоруурун илереткен.

База бир өөредилге чылы дооступ турар, өөредилге черлеринде ажил-херекти түңнээр үе келген. Ам таньжарывыс бо ийи чагаа ол темага хамааржыр, азы башкылар дугайы. Макталдың, хүндүткелдин, бүзүрелдин сестерин чугаалаары, дыңнаары өөрүнчүг болбайн аан.

Чаа-Хөл ортумак школазындан онгуклассчы **Азиата Маады** редакциядан амыр-менди айтыр-бышаан, сурунун чараш бойдузун, өөренип турары школазын мактап, ол бир дугаар категорияның школазы дээрзин демдегледип тура, башкыларыңга чылыг сестерни чугаалаан: “Школавыста аңгы-аңгы эртемнерниң 80 башкызы бар. Директорувус Светлана Кыспай-ооловна Сотнам башкы эш-өөрү-биле кады биске быжыг билиг, эки кижизидилге бээр дээш кызымак ажилдап турарлар. “А” деп үжүктү өөредип, биликте чедирип каан башкым — Айланмаа Эрес-ооловна Сарбаакай. Бичи чаштарга эвилен-ээлдек, холуванстан тудуп алгаш, берге үжүктерни бижиптер кылдыр өөредип чораанын, бичи-даа турган болзумза, утпаан

мен. Мария Очуровна Монгуш — клазывыс башкызы. Башкывыс алгебра, геометрия башкылап турар, эртеминге сеткилинден бердинген. Мария Очуровнага чоргаарлангыр бис...”

Чагаазын доозуп тура, Азиата башкыларының шуптузунга чогаадыкчы чедишкиннерни, ааскежин күзевиишаан: “Алдар-атка чедер боорун идегелдик күзеп артым” деп шүлүк аяны-биле бижип каан.

Дараазында бо чагааның ады — **“Күзелдин бүткени”**. Чөөн-Хемчик кожуннун **Ийме суурдан Б.Э. Толош** Айзана Константиновна Ондарның башкы болур күзелиниң бүткенин, өскөн-төрээң Ийме сурунун ортумак школазында ажилдап, коллективиниң база ады-иезиниң хүндүткелдин, бүзүрелин чедип алган аныак башкыларының бирээзи бооп турарын бижип турар. Автор ол дугайын мынчаар бижээн: “2000 чылда педагогика университетин дооскаш, школазынга дыл башкызы бооп, ажилдап кээрге, эге класс доостурган башкызы Лидия Намчаловна Ондар школаның директорунга ажилдай берген. Айзана Ондар башкызының удуртулгазы-биле башкылап ажилыңче кирипкен. Хоочун башкыларың арга-дуржулгазы аныак кижиге улуг өөредилгилг болган, хөйүн көрүп, билип алган”.

Айзана Константиновнаны оон ыңай хөй-ниитичи башкы деп билип алыр бис: профком кежигүнү, класс удуртукчуларының методкааттыкшыкының даргазы. А темалыг кежээлерге, оюн-концерттерге уран талантызын көргүзө бээр. Студентилеп турган чылдарында факультеттер аразыңга баскетбол маргылдаазыңга кирип чораан. Ынчангаш тывыңгыр, солун башкы келир үеде макталдыг болур дээн бодалын чагааның автору илереткен.

Вера КУУЛАР.

ЧАГЫРГА ЧЕРИДЕН ДИЛЭЭВИС

Ак-Довурак хоорайның **Постоянный суурда “Мираж” кафе элээн каш чылдарда ажилдап турган. Ам ону садыг кылдыр эде кылып деп турар.**

Чоннун дыштанып, чемненип, куда-хувуй дүжүрде ажыглап турган кара чаңгыс кафезин хааптарга, янзы-бүрү байырлал, болушкуннар эрттирери болдунмас апаар.

Бо дугайын чагырга чери билбээчкенеп эрттирип турар шын бе? Ол кафени хаап турарының чылдагааны: керээ чарып турар үеде кафениң кайы хире чедир ажилдарының хуусаазын айтпайн барганында. Ынчангаш кафени хаббайн, эрги хөвээр турганы-биле арттырып бээрин хоорай чагыргазындан улуу-биле дилеп тур бис.

А хоорайда культура ордузу бар-даа болза, үстүнде айткан хемчеглерни хун бүрү анаа эрттирери болдунмас болгай.

КСАРЫГЛАР.

Ак-Довурак хоорай.

АНЫЯК МӨГЕЛЕР КОЛДАП ТУРАУ

Май 9-та хүрешке киржир мөгелерниң бүрүткели 12 шакта доозулган. Хүреш эгелеп чорда безин хүрежир күзелдиг 20 ажыг мөге келген. Бо хүрешке мурнунда хүрештерге ады-сылы үнмейн турган аныак мөгелер хөй болганын демдеглекседим. Би-Хем, Каа-Хем, Эрзин, Тес-Хем кожуннардан аныак мөгелер колдап турду. Эрзинниң ийи аныак мөгелери Айдаш Чигжит, Ай-оол Дондуп сес шыырак мөгелер аразыңче киир хүрештилер.

Тыва хүрешти көрүштүг, чараш кылдыр бекдик деңнелге эрттиреринге мөге салыкчыларының ролу улуг. Мөге салыкчылары өткүт, чараш үн-биле мөгелерин кыйгырып алыры күзенчиг. Олар мөгениң бергүн канчаар алырындан эгелээш билир турар ужурлуг. Бо талазы-биле мөге салыкчыларыңга өөредилге чорутса кандыгыл? Мөгелерниң талазындан мөге кижичи содак-шудақтыг, тыва кадыг идиктиг, шыва тоннуг, бөрттүг болурга көрүштүг, чоргааранчыг-даа. Мөгелер деви-ринче база онза кичээңгейни у-

ландырза артык эвес деп бодаар мен. Тыва хүрешти сайзырадыр сорулга-биле мөгениң идик-хеви, девириңге хамаарыштыр июнь 1-де бир дугаар республика чергелиг уруглар фестивалыңга 5-12 харлыг уруглар аразыңга мөөрей эртер. Ол ышкаш тыва хүреш дугайында шүлүк, ыры мөөрейлери, чадаг, роликтиг болгаш чадаг-тергелиг чарыштар дээш, оон-даа өске маргылдаалар эртер.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

СОЛУН РЕПОРТАЖ — БИСТИҢ МАНААШКЫ-НЫВЫС

Шыырак мөгелер чыылган республика чергелиг хүреш маргылдаазындан черле чыдып кагбас чаңчылдыг мен. Бо чылын ажил-агыйым аайы-биле чай чокталып, Тиилелге хүнүнде Кызылга “алдан дөрттү” көөр арга чок болган мен. Эртенинде хүрешти керген улустан аас медээзин четчир кылдыр алза-даа, сөөлгү үеде хүрештерни номчукчуларга тодаргай кылдыр

чедирип турар кол солун “Шын”-на болгай деп бодал-биле ээлчеглиг “Шын” солунну манааш оруптум.

“Тиилелге хүнүнде — Кызыл хоорайга” деп улуг эгелиг “Сүт-Хөл мөгелери шүүлбүшаан...” дээн материалды харамдыгып номчуй бердим. Хүреш дугайында бо репортаж материалды төндүр номчупканым безин эскербейн барып-тыр мен. Ооң автору — хоочун корреспондент Светлана Балчыр. Репортажта салыг бүрүзүн тодазы-биле, мөгелерниң ат-сыын салыг санында чалгааравайн, адап бижип, эрткен хүрештерден сактышкынарны кирип, мөге салыкчыларындан хүрештиң деткикчилеринге чедир хүреш маргылдаазыңга хамаарылгалыг бүгү чүүлду арттырбайн, журналисчи чедингир дыл-биле бижээни онзагай. Солуннун удуртур ажилдакчылары бо солун хүрешти ханы чырыдар дээш материалга чуруктарны кожуп, солун арнын харам чокка бергени эки-дир.

“Шынны” дамчыштыр бо болган хүрешти мага хандыр

Хүреш соонда

сонуургап номчуза-даа, субботада таптыг-ла бир шак иштинде “Хүреш” стадионундан репортажы теле-көрүкчүлөр көрүп, магадап-даа хандывыс.

Репортажты чорудуп турар тележурналист Владимир Ооржак дамчыштылганга тыва хүрешти кончуг эки билер, хүреш дугайында хөйүн бижип чоруур, спорттук мастери, Тыва спорт яамызының сайыды Сергей Ынаажыкович Ооржакты ажыглааны, ооң-биле бүдүн бир шак дургузунда хүреш дугайында солун чугааны дыка чедингир кылганы мактаксанчыг.

Сөөлгү арткан дөрт мөгениң шүүлдеге чедир салыгларын кончуг таптыг телевизордан көөр чолдуг болганывыс күрүнениң телекомпаниязының биске, көрүкчүлөргө, көргүскен улуг белээ болур. Республика чергелиг солун болушкунну мынчаар чедингир, солун кылдыр биске көргүскен, бараалгаткан “Шын” солун редакциязыңга, телерадиокомитетке өөрүп четтиргеним солун дамчыштыр илереттим.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
Шагаан-Арыг хоорай.

ЧҮРЭЭЦЕР КАМНАЦАР

Чүрээцери таакпы ыжы-биле хораннаванар, ооң хоралыг согуннары чуртталганар оруун доора туруптар. Дамырларны чыра туткаш, никотин деп хоралыг бүдүмөл чүрээцери кислород-биле «аштадыпкаш», стенокардия деп аарыгы тывылдырар. Үргүлчү таакпылаар улус инфаркт дээн чижектиг аарыглардан 12 катап хөй аарып турары чажыт эвес. Чангыс сигаретаны безин тыртыптар болзунарза, чүрээцери анаа кижиден минутада 18-20 эвээш согар. Бир эвес таакпыдан дарый адырылбас болзунарза, чүрээцери айыылда дээрзин утпаңар.

Таакпыны кагбайн, бодуңарның келир үеңери көрүп көрүңер даан. Чуртталганы кижичангыс катап чурттаар. Ынчангаш холуңарда сигаретаны дүргөн өжүр басып көрүңер. Бир эвес келир үениң иези болур аныяк кижичангыс таакпылап эгелээн болза, ол коргунчуг кем-херек үүлгедишикин дидир. Иениң иштинде өзүп сайзырап олурар чаш төлдүң кол органнары баштайгы 12 неделясында боттаныр деп чүвени утпаңар! Таакпылаар херээжен кижичангыс төлү төрттүнмээнде-ле, эрте дүжүрер чорукка чедирип болур.

Уруг эмзирип турар ие кижичангыс таакпылаар болза, бир литр эмиг сүдүндө 0,5 мглгр. никотин деп бүдүмөлди эдилеп чорууру ол. Ынчангаш таакпы тыртып чоруур келир үениң авалары силерниң ап чорууруңар төлүңер: «Таакпылавайн көр, авай!» деп дилеп чоруур кылдыр бодап келиңер, кандыг-дыр. Ындыг байдал адаларга база хамааржыр. 13-15 харлыг өөреникчилер аразында хыналда чорударга, 100 кижичангыс оонаштыр оолдардан 35,0, а уруглардан 19,0 кижичангыс таакпылап турары илерээн. Үстүкү класстарга ол сан-чуратай моон-даа көвүдөп турар. «Чүгө таакпылап турар сен?» деп олардан айтырарга: «Сонуургааш, тырта бердим, каап шыдавас мен», «Чаңчыга бердим» деп харыларны берип турар. Шак мындыг чылдаганнар-биле 65,5 хуу оолдар, 58,8 хуу уруглар таакпылап турар.

Ынчангаш таакпылаар чорук-биле демиселди чүглө эмчилер эвес, а башкылар, журналистер, хөй-ниити организациялары каттыжып алгаш, бир демниг хөдөлгөни дээр.

В. ТЫРЬШКИНА,
Эмчи-профилактика төвүнүн инструктору.

Ногаа өстүрүкчүлеринге

КОШ-СОГУНА (ЧЕСНОК)

Бодунун чагай шынары-биле кижилерниң каддын камгалап, аарыгларны болдурбайн баар кош-согунаны (чеснок) кижилер хөй чүс чылдарда ажыглап келген. Кош-согуна кижилерниң каддынга чагай салдар чедирип, халдавырлыг аарыглардан камгалап, баш аарыын эдилеп, аарыглардан, хоран бүдүмөлдерден чайладып турар.

Бисти долгандыр турар хүрээлел, күш-ажылдың байдалдары, ижип-чип турар аш-чемивис, амьдыралык кижилерниң каддының байдалын баксырады бээр. Кош-согуна чүректи камгалап, хан базышыкыны улгадырын доктаадып, микробтарны өлүрүп, чигир солчулгазын таарыштырып, ыжык болгаш рак аарыгларыңа удур шыңгып туржуп турарыңа амгы үениң шенелделери болгаш шинчилелдери херечилээн. Кош-согундан кылган эмнер соокка алзырыңа, чөдүреринге удур демисежиринге дузалап, иммун системазын быжыглап турар. Атеросклероз, өкпе аарыкы, диабет, бронхит, астма, коклюш болгаш өске-даа аарыгларга организмниң удур туржуруңа кош-согуна дузалаар.

Кош-согуна эртинезин (суук эмни) аптекаларда сатып турар. Ону хайыңдырып алырга шынары хевээр артар. Организмде холестерин деңгээли бедээнде, соокка алысканда, дамырлар араанда ижер. Иммун системазын быжыглаар, организмде аш-чемниң хайырыңа дузалаар. Сааттыг болгаш уруглар эмзирер иелер дидими-биле ажыглап болур. Атероскле-

розту комплекстиг эмнээринге ону ажыглаар.

Кош-согуна — хөй чылдарның үнүжү, бүгү делегейде нептерээн. Бо кайгамчык үнүш-эмни эмчинин сүмези чокта хүн бүрүде ажыглап болур. 1990 чылда янзы-бүрү чурттарның 150 ажык эртемденнери болгаш дүжүметтери Вашингтонга чыылгаш, кош-согунаның эм шынарын тодарадыр конгрессти эрттирген. АКШ-та рак аарыгының национал институтунун саң-хөө деткимчези-биле элээн каш шинчилелдерни хынаан. Кош-согуна кижилерниң каддынга ажыктыг деп чүве XV чүс чылда-ла билдингени илерээн. Ынчаарда Египеттин мерген угаангылары кош-согунаны эмнээшкнге ажыглаарының 22 аргазын папирус бүрүлеринге бижип каан турган. 1858 чылда Луи Пастер кош-согуна бактерияларны узуткаар шынарлыг дээрзин тодарткан. Кыдаттың Шаньфун мочузунга согуна аймаанга хамааржыр беш үнүштүң кижилерниң каддынга салдар чедирер шынарын шинчилээн, оон түңнелинде аш-чемге ногааларны хөй ажыглаар кижилерниң ижин-шөйүндү рагыңдан аарыгы 62,5 катап кызырлып турары илерээн.

Кош-согунаны хөй янзы аарыгларга удур ажыглаар. Дачага ногаа тарып турумда, кожам келгеш, кош-согунаның ажыгың дугайын айтырган чүве. Кожамга харыымны бижээним бо-дур ийин.

Кара-Сал БУДУК-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

АМЫР-МЕНДИ, ТЫВА ЧОНУВУС

Силерге Бишкек хоорайның Кыргыз-Турк «Манас» университетинин студентилери изиг байыр чедирди!

Университетте ангы-ангы түрк чоннардан башкылар ажылдап, студентилер өөренип турарлар. Тываның девискээри — Улуг түрк каганаттын тыштып, сайзырап үнгөн «уязы», ол кижичангыс бүрүзүңге билдингир. Ынчангаш Тыва дээш чоргаарлаңып чорууда болзувусса, ниити тыва чоннуң, төрөөн черивистиң мурнунга харысалгавысты база медереп билип, Төрөөн чурт-вустуң келир үези дээш эки өөренири, быжык найыралдыг болгаш эки корум-чурумнуг болуру хүлээлгевис деп санап чоруурус.

Апрель 27-ниң хүнү бистин студентилерге база бир онзагай хүннерниң бирээзи болган. Даштыкы чуртта өөренип турар

Тыва аныяктарның амыдырал-чуртталгазынче сагыш салып турарының демдээ кылдыр ол хүн бистин университетке ТР-нин Улуг Хуралының Төлөөлекчилер палатазының социал политика талазы-биле комитетинин даргазы Сара Монгушова Ооржак, күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Алдынкыс Темир-ооловна Конгар, культура сайыды турган Эрес Александрович Данзын кээп чораан. Хүндүлүг аалчылары-выстың биске материалдыг болгаш моралдыг деткимчени көргүскени дээш оларга «Шын» солунну дамчыштыр өөрүп четтиргенивисти илереттис.

Тываның удуртукчу органнарының даштыкыда өөренип

турар студентилерге болгаш сургуулдарга бо хире дузаны чедирип турары — ТР-нин Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижикивич Ооржактың чуртунуң келир үезинче сагыш салышыкының бир херечизи-дир. Ынчангаш үе-чергевис эш-өөрге: «Тывавыстың адын сыкпайн, эртем-билигни чедип алгаш, чуртвустуң бурунгаар хөгжүлдөзү боттары-выстың холдары-выста дээрзин утпайн чоруулуңар! Арага-дарыга сундукпайн, кайгамчыктыг чараш бойдуустуг, элбек байлактыг Тывавыстың төлөптүг оолдар, кыстары болулуңар!» деп чугаалаксаар-дыр бис.

Кыргыз-Турк «Манас» университеттин 12 тыва сургуулдарыңдан.

АЖЫК ЭЖИКТЕР ХҮНҮ

Эрткен дыштаныр хүнде Улуг-Хемниң оң талазында хоругдаттырганнарны эдип-чазаар колониязынга ажык эжиктер хүнү болган. Ону хоругдаттырганнар, оларның дөргүлтерелдери болгаш иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары үш ожуқ дажы дег чарылбас дем-биле бедик деңгеле солун кылдыр эрттиргенин демделгевис арга чок. Бо болушкун чоокта чаа болган спорттуң чайгы сезонунун ажыдышыкының улаштыр эрткен болгаш шыдыраа, волейбол, футбол, теннис талазы-биле маргылдааларны, тыва хүрешти сайзырадырыңа эки салдарлыг болду. Ынчалза-даа эн-не кол чүүл — тайбыңның болгаш эпсеткил каттыштырылганының ажык эжиктер хүнүн эрттирге оон салдары-биле хоругдаттырганнарның аразыңа болу бээр корум-чурум үрээшкенинениң санының кызырлы бергени. Ол чүл дээрге бүгү кижилерниң

аразында хамаарылгалар эки болуп, оларның сеткил-сагыжы чангыс аайлажып, эптиг-демниг, бот-боттарыңа хүндүткелдиг болганын көргүзүп турар. Ынчангаш ажык эжиктер хүн-нерин үргүлчү эрттирип, оларны чанчылчыдар болза эки деп санаар-дыр мен.

Төрөөн Тывавыска тайбың турзун дээш чүдүлгө-сүзүк талазы-биле езу-чаңчылдарны: арыглаашкыннарны, дагылгаларны, улуг мөргүлдерни эрттирип турары-выс кончуг эки, оларның салдары, түңнелдери тодаргай көстүп турлар: агаар-бойдус эжижи, май 20-21 хүннеринде чаъс эки чагды, суг улгадып үерлеп-даа турар болза, ол ниитизи-биле Тывада арыглаашкын болуп турарың көргүзүп турар. Моон сонгаар-даа кел чыдар сарыг шажынның улуг байырлалдарын эки уткуп алгаш, чангыс аай дем-биле, тура-соруувус, сеткил-сагыжыкы чангыс аайлап алгаш, уткуулуңар,

чонум! Чайның башкы айының 15 чаада азы григориан календары-биле июнь 3-те Будда Бурганның төрүттүңген, чырыктыгы угаан четкен болгаш арыг таалал — нирванаже шилчээн хүнүн байырлаар бис, чайның ортаа айында, июнь 6-да, Ыдыктыг Мындаагылар Ачыты Башкыыс XIV Далай-лама Тензин Гьят-донуң төрүттүңген хүнүн демделгээр бис, чайның адак айында, июль 21-де, Майдыр Бурганның Эргилдезин байырлап эрттирер бис. Ыдыктыг чагай байырлалдарның бо хүннерин Тывага эп-сеткил каттыштырылганының хүннери кылдыр чүдүлгө-сүзүглел-биле чалбарып тургаш, эрттирер ужуруг бис. Бүгүдөгө аас-кежикти, чыргалды, тайбының күзөдим. Амылыг амытаннарны үш Ыдыктыг: Будда, Дхарма, Санжа кезээде камгалап, кадагалаар болзун!

Хелиң сагылдыг ЦУЛЬТИМ
Башкы.

«СПОРТТУҢ КАДЫНЫ» ДЭЭНИНДЕ УЖУР-ЛА БАР

Май 30-де Тываның 5 чылы аттыг стадионга Эрзин кожунун Нарын школазының күш-культура башкызы Василий Иванович Данааның 40 харлаанынга тураскааткан республика чергелиг чиик атлетика маргылдаазы болган.

Маргылдаага профессионал училищелерниң, ортума, дээди өөредилге черлериниң студентилери, албан черлериниң, организациялар ажылдакчылары хууда бирги чер дээш киржир.

Василий Иванович Красноярскиниң башкы институтунун күш-культура факультетин дооскаш, Таньдының Сосновка школазынга, ол-ла кожунун база республиканың спорт комитет-

теринге болгаш Кызылдын башкы училищезинге ажылдап турар хелеринде спорттуң ангы-ангы хевирлеринге бедик деңгеле маргылдааларны эрттирип, шыырак дээн спортчуларны өөредип белеткээн. Эң ылангы чиик атлетика болгаш хаак спортунга башкының өөреникчилери республикага каш дакпыр чемпионнап келген.

Василий Данаа боду ангы-

ангы чылдарда чиик атлетикага республикага хөй удаа чемпионнаан. Келир үеде кадык нация турзун дээш сагыш аарып чоруур кижилерниң бирээзи. Чиик атлетикага азы маңны «спорттуң кадыны» дээнинде ужур-ла бар дээрзин башкы онзалап демделгээр. Республика чергелиг чиик атлетика маргылдаазың эрттирип тура, Василий Иванович келир салгалдын кижизидилге ажылыңга, оон бичи-даа бол, үлүг-хуузу болзун деп күзээр.

Бистин корр.

УРУГЛАРЫНЫҢ ЧАА БӨЛҮҮ

Россияның уруглар фондунун Тыва Республикада салбыры уругларның чаа фольклор бөлүүн тургускан. Ону «Бодаган» деп чараш ат-биле адаан. Олче Бай-Тайгандан Сайдана Адыг-оол, Сайын-Херел Өпей, Чадаанадан 7 харлыг Окан Тумат, Каа-Хемниң Бүрөн-Аксындан Ангелина Салчак, Чөөн-Хемчиктин Хорум-Дагдан Саглай Ооржак олар шилитинип кирген.

Улустуң аас чогаалыңа үндезилетинип тургустунган бөлүктүң баштайгы ужуражылгазы уруглар фондунун эрткен. Ужуражылгага уругларның ада-иелери база киришкен. Чаа бөлүктүн удуртукчулары «Хүн-Хүртү» бөлүүнүн директору Анатолий Куулар, «Хөөмей-95»-

тин лауреады Откун Достай олар. Оон ангыда «Бодаганың» хайгааракчы-куратору — ТР-нин Улуг Хуралының депутаты Сара Монгушова Ооржак. Саң-хөө болгаш организас-массалыг айтирылгаларны шийтирлээрин уруглар фондунун Тывада салбырының оралакчы даргазы

Өнермаа Даадыровна Сат харылап турар.

Аас чогаалының чаа бөлүү атураа билдингир апарган, янзы-бүрү россияжи болгаш делегей чергелиг мөөрелерге тилекчи болуп турар бөлүктөривистен үлегер ап, удавас бедик чедишкени-биле бисти өөртүр боор дээрзинге идегел улуг. Тывага уран чүүлү сайзырадыр база бир бурунгаар базымны кыларының идепкейлиг кир-жикчилери болурун уругларга күзеп каалыңар.

Светлана БАЛЧЫР.

КЫМЫА ОА?

Мөңгүн-Тайганың Барлык бажы — сарлык малга кончуг тааржыр оран. Улуг-Хемче кири аккан Хемчиктин бир улуг адыры—Барлык хемниң эгези мында. Сактырымга, чай-даа ышкаш, кедегей шапкын саарыг өг дег хая даштарны ажа халып, хүннүң херелдеринге чайыннааш, янзы-бүрү өңөрлүг электри чырыгы кыпканы дег саарлып, агып бадып чыткан ышкаш. А сарлыктар хемниң шапкын саарыгларын доза туруптар дээниг, ана тоор-даа чок, хемниң агым суунга кезек шаптанып тургулааныг...

Чежемейниң-даа соок кыш болза, сарлыктарның семизи дээрге күскү олчаан. Эт магабоду долу, борбак-ла чүве. Артында-ла хендирбези мегенелчек чүве дег, бедик-бедик. Кара, ак, өле-көк... Сарлыктарның аразындан өле-көк сарлык тура дүшкөш, “чоокшулар болзунза — шорун” дээниг, менче шоглап, бажын силгилээш, дап бергилээр-даа. Мен оон кортпадым-даа. Чүге дээрге аныямадала бээм-кунчуум Дыртына Мага-Шириевна, Биче-оол Мазыкыевич Донгактарның аалына сарлыктарның чааштарын саап турган болгай мен.

Сарлыктарның даваннары чоржак-чоржак-даа эвес, а нарын, дорт-дорт, езулуг аңзыг. Дуюнуң ишти инекти дег эвес (мөңгүн-тайгажылар инекти “тас-инек” джир), а бичежек, нарын, чидиг болгаш аажок шевергин. Аңзыг бо малдың карактары ажык, көөрү сергелең, дигит от дег — кайгамчык. Шынап-ла, сарлык, ылаңгыя чашта, кончуг-ла чараш мал. Дүгү жылган-даа болза, дыдыраш болгаш хөлчөк семдер. Дүгүнүң силин, арын чүү дээр, ана-бир аңны-ла.

Ажылым аайы-биле Мөңгүн-Тайгаже сургакчылап чорааш, бо-ла Барлык бажы мынчаар чурттап, сарлык кадарчылап чораан ам пенсияда Саая уктуг Хүлер-оол Багай-оолга ужуражып чугаалажы бердим.

— Мен-даа “Малчын” колхоз, совхоз турар шагдан эгелээш, пенсия үнгүжеге барык 40 ажыг чыл сарлык кадарып келдим. Тас инек ышкаш сиден-даа хереглевес, хар алдындан-на боду оыттап алыр көңгүс азырал чок мал бо. Чүгле “ийи” болгаш дөрт буттук бөрүлөрдөн камга-лаар бо-ла. Төрүүрүн чаажыктырып саап ижерге, сүдүнүң хоюг болгаш үскүрү чаагай-ла! Дүгү-биле ук аргып алырга, шык тыртпас, чылы магалыг. Барлык бажы мынчаар сарлык кадарып өскөн мээң үе-чегемден Бичеймаа Достай ам Кызылда чурттап чор, кончуг ажылгыр, эрес, хүндүткелдиг чораан сарлыкчылар Өлчей-оол Иргит, Бады-Очур Саая, Достай Чудур, Сергей Козулаа “кызыл-дустаан”, хомуданчы-даа кончугдур. Шыдамык, ажылгыр-ла улус сарлыкты кадарар боор чүве — деп, Саая оглу сарлыкчывыс чугаазын доосту.

Шынап-ла, ыңдыг. Багай-оол Хүлер-оол 40 ажыг чыл иштинде сарлыкты эки өстүргөш, шаңнал-мактал-биле бүргөдип чораан. Ооң сес ажы-төлүндөн ам бежи адазынга демек болуп чоруур. Уругларының авазы чок болурга, ону чагып, кээрген-даа олурдум: “Өртемчейниң үлөзүн өртээр эвес, баглаар эвес. Амыдырал уламчылаа — ажы-төлдү азыражыр. Ук-дөзү сарлыкчы сааяжыларның уруу силерлерге чүгле экини күзедим.

Зоя ДОНГАК.

Кызыл.

2004 ЧЫЛДА ЫЯАП-ЛА СОЦИАЛ КАМГАЛАДЫЛГА ХӨРЕҢГИЗИН КИИРИШТИРИП ТУРГАШ, УРУГЛАР КАДЫКШЫЛЫН АКШАЛАНДЫРАР

Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузу чыл санында-ла бүдүн чыл дургузунда ажылдаар уругларның санатор-кадыкшыдылга лагерлеринге — чыл иштинде, а школа каникулдарының үезинде — уругларның кадыкшыдылга лагерлеринге (хоорай кыдында уруглар хүндүс турар лагерлерге) ажылдап турар хамаатыларның уругларының кадыкшыдылга лагерлеринге хандыраар.

2004 чылда уруглар кадыкшыдылга ыяап-ла социал камгаладылга хөреңгизин чарыгдарын “2004 чылда Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунун бюджетинин дугайында” 2003 чылдагы № 166-ФЗ федералдыг Хоойлузу-биле (10 чүүл), Россия Федерациязының Чазаның 2004 чылдын март 5-те № 320-р айтыгышыны-биле (пункт 8) болгаш Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдын апрель 24-те № 428 доктаалы-биле таарыштыраар.

Үстүнде айтылган норма эрге-хоойлу документилерин езугаар 2004 чылда ыяап-ла социал камгаладылга хөреңгизинин күсели-биле камгалаттырган хамаатыларның 15 хар чедир назылыг уругларының кадыкшыдылга лагерлеринге бээр путевкаларын өртөөн долузу-биле азы чамдызын доктааткан чурумну езугаар төлээр. Россия Федерациязының девискээринге бүдүн чыл дургузунда ажылдаар уругларның санатор-кадыкшыдылга лагерлеринге (моон ыңай санатор лагерлер дээн), хоорайлар кыдында уругларның стационар кадыкшыдылга лагерлеринге (моон ыңай хоорай кыдында лагерлер дээн), уругларның хүндүсү кадыкшыдылга лагерлеринге (моон ыңай хүндүсү лагерлер дээн) аш-чем продуктуларының өртөөн төлээр.

Ооң-биле кады 2004 чылда ыяап-ла социал камгаладылга хөреңгизинин күсели-биле төлээр чүүлдер болза:

Россия Федерациязының субъектинде тургускан хоорай кыдында лагерге путевканың ортумак өртөөн 50 чедир хуузун ук субъектинин девискээринде турар хоорай кыдында лагерге херек кырында өртекти барымдаалап төлээр. **ТР-нин Чазаның 2004 чылдын апрель 24-те № 428 доктаалын езугаар хоорай кыдында турар лагерлеринин путевказының ортумак өртөөн 4 муң рубль кылдыр доктааткан.**

Саң-хөө байдалы путевка өртөөн бот-тускайлап төлеп шыда-вас бүтү денелдеринин бюджеттеринин хөреңгизинин күсели-биле акшаландыраар бюджет организацияларының ажылдакчыларының уругларын ук субъектинин турары девискээрге хоорай кыдының лагерлеринге ында херек кырында өртекти барымдаалап, путевканың 100 хуу чедир ортумак өртөөн төлээр;

21-24 хүн турар санатор лагерлеринге бир уругну тургузарына хонукта 400 чедир рубльди төлээр. Доктааткан чурумну езугаар ажыл телевининге район коэффициентизи ажылгап турар районнарга болгаш черлерге турар ыңдыг лагерлерге бир уругнуң хонукта турар телевинин үстүү хемчээлин ук коэффициентини барымдаалап тодарадыр. Тыва Республикада

санатор лагерлеринге бир уругнуң бир хонукта турар телевинин үстүү хемчээли район коэффициентизи-биле кады 560 рубль чедип болур.

Камгалакчы-организациялар (чаңгыс аай социал үндүрүт төлекчилери; үндүрүт оонаарының бөдүүнчүткен системазынче шилчээн черлер; ажыл-чорудулгазының чамдык хевирлеринге орулгалардан чаңгыс аай үндүрүт төлээр черлер) санатор лагерлерге, хоорай кыдында лагерлерге ажылдакчыларның уругларының кадыкшылын экижидер путевкаларның өртөөн бот-тускайлап боттандыраар, ону тускай комиссияның шийтиринге үндезилеп чорудар, социал камгаладылга фондузунун девискээр салбырының доктаатканы уруглар кадыкшыдылгазынга акшаландырышыктын хемчээлинге чорудар.

Алган болгаш доктааткан путевкаларны камгалакчылар Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунун санажылга документизинге айтыр (РФ-тин Социал камгаладылгазының 4 хевир, таблица 7).

2004 чылда фондунун девискээр салбырының төлээр чүүлдери:

- Тыва Республикада херек кырында тургустунган өртектери барымдаалап, ТР-нин Өредилга яамызы болгаш кожууннарын өредилге килдистер-биле чарган керээлерни езугаар, чайгы каникул үезинде 21 хүнден ажыг эвес үеде хүндүсү лагерлерге ийи азы үш катап чөмөннирин организастаары-биле аш-чем продуктуларының өртөөн төлээр.

Ыңдыг путевкаларны төлээринин тодарагы өртөөн доктаадыр дугайында айтырыгы фондунун девискээр салбыры шийтирилээр.

Бүтү денелдеринин бюджеттеринин хөреңгизинин күсели-биле акшаландыраар бюджет организацияларының болгаш путевкалар өртөөн бот-тускайлап төлеп шыдавас организацияларның ажылдакчыларының хоорай кыдында болгаш санатор лагерлерге дыштаныр уругларының путевкаларының долу азы чамдык өртөөн документилер-биле бадьткап, камгалакчыларның чагыгларын езугаар кылыр (чогуур путевкаларның санын, лагерлеринин адын, турар черин, эмненир уун болгаш хуусаазын, лагерлеринин агар саннарын айтыр).

Санатор лагерлерге уругларның санатор-курорт эмнээшкинин организастаарына дуза көргүзөр сорулга-биле фондунун девискээр салбыры путевкалар өртөөн төлеп болур, ону 2003 чылдын декабрь 8-те №166-ФЗ федералдыг Хоойлуунун 10 чүүлүнде айтылган негелделер езугаар боттандыраар.

Ыяап-ла социал камгаладылга хөреңгизи-биле чүгле доктааткан чурумну езугаар ажыткан лагерлерге путевкаларны төлээр.

Доктааткан чурумну езугаар ажыткан хоорай кыдында уругларның стационар кадыкшыдылга лагери. Бо билиштинде санитар дүрүмнеринге дүштүр уругларны хүлээп алырына лагерни белеткээр талазы-биле комплекстиг хемчеглер болгаш хоорай кыдында уруглар дыштанылганын

болгаш кадыкшылының ажылын организастаар чурумнун санитар-эпидемиологтук негелделери. СанПиН 2.4.4. 1204-03” кирген.

1.4. Санитар дүрүмүн болгаш нормаларын уругларга болгаш элээдилерге хоорай кыдында ажылдап турар бүгү кадыкшыдылга албан черлери чагыртып турар черлеринден болгаш өңчү хевиринден хамаарылга чокка күсөдир.

1.11. Кадыкшыдылга албан черинин ажыдышыктын болгаш ынаар уругларның баарын санитар дүрүмнеринге кадыкшыдылга албан черинин дүгжүп турарының дугайында санитар-эпидемиология чөпшээрели болгаш уругларның болгаш лагерде ажылдап турарларның кадыкшыдылга дугайында медицина документилери барда чорудар.

Оон аңгыда “Өредилге дугайында хоойлуга” дүштүр уругларның бүдүн чыл дургузунда ажылдаар санатор-кадыкшы-

Социал камгаладылга фондузунда

дылга лагерлеринге өредилге чорудуун организастаарының айтырыглары күсөкчи эрге-чагырганың өредилге талазы-биле органнарының эрге-байдалына хамааржыр. Өредилге чорудуун өредилге ажыл-чорудулгазы кылыр чөпшээрел барда лагеринин хууда күжү-биле азы өредилгениң чогуур башкарылга органы азы ниити өредилге школазы-биле дугуржулга езугаар боттандыраар.

Уругларның хүндүс турар кадыкшыдылга лагерлеринин ажыл-чорудулгазын таарыштыраар:

- “Каникулдар үезинде уруглар хүндүс турар кадыкшыдылга албан черлеринге турар чурумнун гигиена негелделери” деп санитар-эпидемиологтук дүрүм СП 2.4.4. 969-00.

Ушта бижилге: “1.3. Уруглар хүндүс турар кадыкшыдылга албан черлерин чайгы каникулдар үезинде өредилге албан черлеринин 1-9 класстарында өренип турарларга организастаар.

Кадыкшыдылга албан черлерин бир азы чоок турар элээн каш школардан организастаар...”

1.4... санитар дүрүмнеринге дүгжүп турарының дугайында санитар-эпидемиология түңнели барда ниити өредилге албан черинин, немелде өредилгениң баазазына организастаар.

Уруглар хүндүс турар кадыкшыдылга албан черлерин мынчаар хуваар:

хүндүс уруглар 14.30 шакка чедир турар болгаш ийи катап чөмөннир албан чери;

уруглар 18.00 шакка чедир турар болгаш үш катап чөмөннир албан чери.

2.10. Уругларны лагеринин столовазынга азы күрсанэпид-хайгааралдын девискээрге төвү-биле дугурушканын езугаар дугуржулга езугаар хөй-ниитинин чоогунда турар чөмөннирге черлеринге чөмгөрерин организастаар.

Ыяап-ла социал камгаладылга хөреңгизинин күсели-биле уругларның кадыкшыдылга лагерлеринге путевкалар өртөөн төлээр камгалаттырган хамаатыларның уругларының назы-хары.

2004 чылда ыяап-ла социал камгаладылга хөреңгизинин күсели-биле школа назылыг 15

хар чедир уругларны акшаландыраар(биргээр чугаалаарга, уруг путевка хуусаазының баштайгы хүнүнге чедир 15 чыл, 11 ай, 29 хүн назылыг болур).

Ыяап-ла социал камгаладылга хөреңгизинин күсели-биле төлээн путевкалар талазы-биле уругларның кадыкшыдылга лагерлеринге ээлчеглерин уламчылалының дугайында.

Школарның чайгы каникулдарының үезинде уругларның хоорай кыдында стационар кадыкшыдылга лагеринге 21-24 хүн. Ээлчеглеринин ыңдыг уламчылаашканын санитар-эпидемиологтук негелделер дүрүмүнде айтылган:

“1.9. Чайгы каникулдарда ээлчег узамдыгышыктын 21 хүнден эвээш эвес болур; күскү, кышкы, часкы каникулдар үезинде — 7 хүнден эвээш эвес болур. Санатор ээлчеглерин (сменаларын) организастаарда 24 хүнден эвээш эвес. Чайгы үеде лагерни арыглап-аштаар, санитарлыг ажилдар кылыр сорулгалыг ээлчеглер аразының чапсары 2 хүнден эвээш эвес болур.

Чайгы школа каникулдарының үезинде уругларның хүндүс турар албан черлеринге 21 хүнден ашпас болур, чүге дизе чайгы каникул үезинде ээлчегниң ажылдаар үе-шагының адаккы уламчылаашканын санитар дүрүмүнде айтылган:

“1.5. Кадыкшыдылга албан черлеринин ээлчеглеринин уламчылаашканын каникулдарының хемчээли-биле тодарадыр болгаш чайгы каникул үезинде 21 хүнден эвээш эвес болур”.

Оон аңгыда Россияның Өредилге яамызының 2001 чылдын июль 13-те № 2688 дужаалында лагер ээлчезинин (сменазының) уламчылаашканын хүндүс турарларга 21 календарь хүн азы үш неделядан эвээш эвес болур деп айтылган.

Ыраккы Сонгу чүк уругларының аргыжылга телевининин дугайында

Амгы күштүг норма эрге-хоойлу документилеринде Ыраккы Сонгу чүкте болгаш анаа деннээн черлерде чурттап турар уругларга санатор-курорт эмнелгезинин болгаш кадыкшыдылга путевкаларының талазы-биле чарыгдалдары айытпаан (ыяап-ла социал камгаладылга хөреңгизинин күсели-биле төлээн таварылгада).

“Ыраккы Сонгу чүкте болгаш анаа деннээн черлерде ажылдап, чурттап турар кижилерге күрүне магадылалдарының болгаш компенсацияларының дугайында” Россия Федерациязының Хоойлузунун 33 чүүлүнде Ыраккы Сонгу чүктен болгаш анаа деннээн черлерден санатор-курорттарга болгаш дыштанып чоруур уругларга аргыжарына чигелделиг өртектери тургускан, ону Россия Федерациязының Чаза тодарадыр.

Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинин 325 чүүлүнде (2001 чылдын декабрь 30-де үнген № 197-ФЗ федералдыг Хоойлуда) ажыл берикчилери ийи чылда бир катап ажылдакчының шөлээ ажылгап баар черинин орук өртөөн, дедир кээрде өг-бүлениң ажылдавас кежигүннеринин, ооң иштинде уругларның, орук өртөөн төлээрин айтылган.

РФ-тин Социал камгаладылга фондузунун Тыва Республикада девискээр салбыры — күрүне албан чери.

Конопляны узуткап эгелээр

Конопляны узуткап чок кылыр талазы-биле айны республика девискээринге бөгүндөн эгелеп чарлаан.

Черлик өзүп турар конопляны узуткап чок кылырын организаастаар талазы-биле түр штаб ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Валерий Тарыманың удурттулгасы-биле ажылын неделя бурунгаар эгелээр.

Конопля нептерезен черлерни тодараткан болгаш ону чок кылырының хуусааларын айыткан. Ол талазы-биле планнап каан хемчеглерни боттандыраарын кожууннарның чагырга даргаларына база дааскан.

Республиканың Чазаның чоокку үеде планында бо ажыл талазы-биле угланышкыны тодаратыр сорулгалыг селектор хуралды кожууннар удурткучулары-биле эрттирери көрдүнгөн.

Бистиң корр.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Медицинаның дээди өөредилге черлеринге 2004 чылда берип турар тускайлаан өөредилге олуттары

№	Дээди өөредилге черлери	Тускай мергежили	№	Дээди өөредилге черлери	Тускай мергежили
1.	Россияның Улустарының найыралы университет Москваның Россияның медицина күрүне университети	медицина — 1. эмнээшкн херээ — 2, педиатрия — 2, биохимия — 1, биофизика — 1, медицина кибернетиказы — 1.	8.	Кемеровонун күрүне академиязы	эмнээшкн херээ — 6, педиатрия — 5, медицина-профилактика херээ — 4, стоматология — 2, фармация — 1.
2.	Москваның күрүнениң медицина стоматология университети:	стоматология — 2, эмнээшкн херээ — 4.	9.	Иркутскиниң күрүнениң медицина университети	эмнээшкн херээ — 8, педиатрия — 5, медицина-профилактика херээ — 5, стоматология — 2, фармация — 2.
3.	Санкт-Петербургтун күрүнениң И.И.Мечников аттыг медицина академиязы	эмнээшкн херээ — 2, сестра ажыл-чорудулгасы — 2, медицина-профилактика херээ — 2.	10.	Алтайның күрүнениң медицина университети	эмнээшкн херээ — 12, педиатрия — 6, стоматология — 3, фармация — 4.
4.	Санкт-Петербургтун академик Павлов аттыг күрүнениң медицина университети	эмнээшкн херээ — 1, стоматология — 1.	11.	Саратовтун күрүнениң медицина университети	эмнээшкн херээ — 6, педиатрия — 3, стоматология — 4.
5.	Самараның күрүнениң медицина университети	клиниктиг психология, экономика болгаш бүдүрүлгеге эргелеп-башкарылга, эмнээшкн херээ — 4, педиатрия — 2, стоматология — 2, медицина-профилактика херээ — 2, фармация — 2, сестра ажыл-чорудулгасы — 4 (бот-өөредилге).	12.	Пермьниң күрүнениң медицина академиязы	эмнээшкн херээ — 4, педиатрия — 2, медицина-профилактика херээ — 2, стоматология — 2, сестра ажыл-чорудулгасы — 4.
6.	Томск хоорайда Сибирьниң күрүнениң медицина университети (комиссия 2004 чылдың июнь 25-тен 30-ге чедир кээр)	эмнээшкн херээ — 7, педиатрия — 3, сестра ажыл-чорудулгасы — 2 (бот-өөредилге), фармация — 4, медицина кибернетиказы — 3, биохимия — 1, биофизика — 1.	13.	Санкт-Петербургтун күрүнениң педиатрия академиязы	педиатрия — 2, клиниктиг психология — 1 (телевирлиг).
7.	Новосибирскиниң күрүнениң медицина академиязы	эмнээшкн херээ — 14, педиатрия — 6, стоматология — 3.	14.	Москваның Ломоносов аттыг күрүне университети	химия — 1.
			15.	Челябинскиниң медицина академиязы	эмнээшкн херээ — 4, педиатрия — 2, медицина-профилактика херээ — 1, сестра ажыл-чорудулгасы — 1 (очно).
			16.	Санкт-Петербургтун химия-фармацев академиязы	фармация — 3, биотехника — 3.
			17.	Омскиниң күрүнениң медицина академиязы	эмнээшкн херээ — 4, педиатрия — 2, медицина-профилактика херээ — 2, стоматология — 2.

ИСТЕЛГЕНИ ЧОРУДУП ЭГЕЛЭЭН

Буйба арттың хар көшкөзүндө удур кылдыгган галереяның орук чанындан 500 метр хире черден эрткен чылдың декабрьда ийи пассажирлер-биле кады читкен адвентистерниң пастору (ламазы) Сасовтун машиназы тывылган.

Пастор Сасов Кызыл хоорайга Садовая кудумчузунга чурттап турган. Бажыңын садып-каш, Черемушки суурже көже берген. Саткан бажыңындан артып калган 110 муң рубльди алыр дээш 2003 чылдың декабрь 23-те Тываже чорупкан. Саяногорскиге ийи чорумалды олуртуп алган, Солдатов Танзыбейде улусчу эмнекчиге уруун көргүзөр сорулгалыг чораан. Эмнекчи бажыңында чок болган. Дарта чедип кээр кылдыр чагаа бижээш арттырып кааш, Тываже чорупканнар. Сасов акшазын ап алгаш чорупкаш... ол хевээр ис чок читкен. Декабрь 29-та эрге-хоойлу органнарына оларның читкениниң дугайында төрелдеринден билдиришкн кирген. Читкен кижилер тыптып кээрин шупту манап турган. Төрелдеринге азы таныйр кижилеринге доктааган боор деп каразып турган. Үе эртип-ле турган, январь 15-те республика прокурорунун оралакчызы, истелге эргелелиниң начальниги Б.М. Бадмаев боду херекти оттургаш, Кызыл хоорайның прокуратуразында дамчыдып берген. Акша дээш Сасовту өлүргөн деп каразып турган. Бо кем-херек үүлгедишкенин аждары республика прокурору К.И.Кудрявтиң доктаамал контролюнга турган. Прокуратура ажылдакчыларының күженишкени кандыг-даа түңнелди бербейн келген. РФ-тиң

Президентизинче, РФ-тиң Чидгине прокуратуразында Тываның эрге-хоойлу ажылдакчыларының олутпай-шүшпөң ажылының дугайында хомудалдыг чагаалар "ужугуп-ла" турган.

Бо чылдың май 24-те Буйба артка хар эрип эгелээр, орукчулар ханы оңгарда кызыл

Болуушкуннун тодаргайы-биле

металл чыдарын эскерип кааннар. Барып көөрге, "Жигулиниң" алдыгы моделиниң сегги болган. Ермаковск районнун прокуратуразындан истелге-оперативтиг бөлүктү тургускан. Болуушкуннун болган черин хынап көөрге, оон 300 метр хире черде эр кижиниң өлүг мөчүзү тывылган, оон адаанга херээжен кижиниң мөчүзү, оон адаанга уругун. "Жигули" дагы куду 200 метр хире черге чулгу берген. Өлгөн кижилерниң мөчүзүн Шушенскоеге эккелгеш, төрелдеринге таныттырган. Оларның мөчүзүн суд-медицина эксперти хынаар. Эрге-хоойлу ажылдакчылары болуушкуннун болган черинден 108 муң рубльди болгаш өлгөн кижилерниң документилерин тыпкан.

Май 27-де болуушкуннун болган черинче республика прокуратуразының прокурор-криминализи Артур Монгал, Кызыл хоорайның прокуратуразының

истекчизи Адгжы Маспук-оол, автоэксперт Константин Берзин чорупканнар. Ол черге Красноярск прокуратуразының улуг прокурор-криминализи Валерий Аникин удурткан истелге-оперативтиг бөлүк ажылдап турган.

Орук-транспорт озалонданан кижилер өлгөн деп чүведен чайлаас — деп, Артур Маадырович бодунун бодалын чугаалады — Сасов чүгле бир чыл машина мунуп чоруур деп, медээ база бар. Даглыг орукка чоруурунга оң дуржулгазы эвээш. Галереяның солагай талазының төнчүзүндө ажык чер бар, орук аштааш, орукчулар бульдозер-биле харын ынаар теидип турганнар. Ол участок камгалал чок турган. Ол-ла черге машина кире берген. Чолаачы турупкаш, удуй берген чадаас. Удур кел чыткан машинадан чайлаар дээш ынаар кирип турупкан чадаас. "Жигулиниң" үрелик, үрелик эвес чораанын автотехниктиг экспертиза хынаптар. Сагындырып каайн, Красноярскиден келген бистиң коллегаларыбыс РФ-тиң кеземче дүрүмүнүн 106-ки чүүлүнүн 2-ги кезээ-биле ийден болгаш оон хөй кижилерни өлүргениниң дугайында кеземче херээн оттурган. Олар бүгү талазы-биле хыналданы чорудуп турар, а бис бодуштуң ээлчээвисте, оларга дузалажыр бис. Бисте оттурган кеземче херээниң материалдарын Красноярск крайже дамчыдып бээр бис.

Үш кижини өлгөн коргунчур халаптыг болуушкуннун чылдагааны тыптып тодараттынар дээрзинге бүзүрөп болур.

Василий Кривдик.

«АЗАС» ЧАЛАП ТУР

«Азас» дыштанылга баазаның чайгы сезону июнь 25-тен эгелеп ажыттынар. Бойдусчурумалдыг Тожунун Азас хөлү дыштаныр күзелдиглерни чалап тур.

Кызылда харылзажыр телефону: 5-32-90.

БҮГҮ-РОССИЯ ДЕЛГЕЛГЕ-ЯРМАРКАГА ТЫВА КИРЖИР

Москва хоорайның Төп делгелге төвүнге июнь 8-11 хүннеринде чыл санында болуп эртер Россияның регионнары деп Бүгү-россия делгелге-ярмарказы болур. Россия Федерациязының составында киргениниң 60 чылын демдеглээр Тыва Республиканың юбилейлиг презентациязы ол делгелгеге июнь 9-та 11 шактан 15 шакка чедир болуп эртер. Оон программазында Тыва Республиканың инвестиция талазы-биле арга-шинээ деп темалыг семинар болгаш Ураанхай мюзик-холлдуң киржилгези-биле концерт кирип турар. Делгелге-ярмаркага республиканың 20 хире бүдүрүлгелери киржир болгаш хөй янзы барааннарын — хевистерден эгелээш, национал каасталгаларга чедир делгеп көргүзөр.

Ол хүннерде Тывадан Москвага турар улус Тыва Республиканың юбилейлиг презентациязынга киржир аргалыг болур, олче чалап тур бис.

Оргкомитет.

«Шын» солуннун коллективи ук солуннун спорт болгаш медээлер килдизиниң редактору Чойганмаа Валерьевна Сатка ооң авазы

Клара Достакеевна
ДОНГАКТЫН

аарааш мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: нийтилетел-политиктиг килдиз — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9468. Чагыг 71.

АГАР САНЫЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпей барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харылаар.